

אסורים⁹².

הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמישים אמה, משום הריח הרע⁹⁹.

בשר ודגים – אין לצלות בשר עם דגים משום ריח, אבל בדיעבד מותר⁹³.

בעניינים עתידיים

קטורת – אסור לקטר את הבית בעשב שיש לו ריח טוב, מפני שנראה כמקטיר לשד, אלא אם כן עושה כך כדי להסיר ריח רע⁹⁴.

קרבן עולה צריך שתהא מחשבתו בשעת שחיטה בין השאר לכך שהקטרתו היא לשם ריח בלבד, ושריח זה נחת רוח לפני השם¹⁰⁰.

בענייני אבן העזר

גירושין – מי שיש לו ריח רע מהחוטם או מהפה, כופים אותו להוציא את אשתו ולתת כתובתה⁹⁵.

מעילה – ריח של הקדש לא נהנים ממנו, אבל אין בו משום מעילה; והיינו דווקא כשהריח את הקטורת אחר שעלתה התימורת, אבל אם הריח בקטורת כשתעלה התימורת, יש בו מעילה¹⁰¹.

מום באשה – ריח רע, וזיעה וריח הפה הם מהמומים הפוסלים נשים, שאם קידש אדם אשה על מנת שאין בה מומים, ונמצאו בה דברים אלו, אינה מקודשת⁹⁶.

רפואה

א. הגדרת המושג

אשה שאין לה חוש הריח כלל, נחלקו הפוסקים אם מצב כזה הוא מום באשה שמאפשר לבעל לגרשה, אם לאו⁹⁷. ומכל מקום יש מי שכתב, שהיעדר חוש הריח הוא מום רק באשה ולא באיש⁹⁸.

מדע הרפואה עוסק בהבנת מחלות בני אדם, בדרכי מניעתן, ובריפויין.

בענייני חושן משפט

מטרות הרפואה כוללות מניעת מחלות, פציעות, מומים, כאב, או סבל; ריפוי מחלות, פציעות, או מומים עד להבראה מלאה, או לפחות עד שיפור חלקי; שיקום

הרחקת ריח רע – מרחיקים את

באוצה"פ שם. [97] ראה אוצה"פ סי' לט סקל"א. אות ז; פסקי דין רבניים, ח"ח עמ' רסא. [98] ראה שו"ת חות יאיר סי' רכ. [99] ב"ב כה א; רמב"ם שכנים י ג; טוש"ע חו"מ קנה כג; טוש"ע יו"ד שסה ב. וראה ש"ך שם סק"ב. [100] זבחים מו ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ד יא. [101] פסחים כו א; כריתות ו א; רמב"ם

ר"ן נדרים נב א. [92] שו"ת הריב"ש סי' רפח. [93] או"ה כלל לט דין כה; רמ"א יו"ד קטז ב. וראה בש"ך שם סק"א ובט"ז שם סק"ב. [94] טוש"ע יו"ד קעט יח; ש"ך שם סק"א. [95] כתובות עז א; רמב"ם אישות כה יא; טוש"ע אבהע"ז קנד א. [96] כתובות עה א; רמב"ם אישות ז ז; טוש"ע אבהע"ז לט ד. וראה

חלקי או מלא של מחלות, פציעות, או מומים; שיפור באיכות החיים בכל הנוגע למצב גופני או נפשי¹.

ב. רקע היסטורי ומדעי

חקר תולדות הרפואה⁹ הוא ענף מדעי בפני עצמו, אשר ניצניו ידועים כבר משחר ההיסטוריה של הרפואה, אך הוא התפתח כמקצוע ייחודי בעיקר במאתיים השנים האחרונות. הספר הראשון בעולם המערבי אשר הוקדש באופן בלעדי וישיר לחקר תולדות הרפואה נדפס בשנת 1503¹⁰. מאז נתחברו ספרים רבים בהיבטים שונים של קורות הרפואה¹¹.

הרפואה עברה ועוברת תהפוכות ושינויים גדולים, הן מבחינה מדעית, הן מבחינה תפיסתית, והן מבחינה אירגונית.

בעולם הקדמון ובימי הביניים שלטו ברוב המדינות שיטות ריפוי מאגיות, כישוף, אסטרולוגיה, אמונות טפלות, ודרכי מסתורין שונות, הכוללים אמונה בכוחות על-טבעיים חיוביים ושליילים¹². חלק מדרכי הטיפול היו מבוססות על

מדע הרפואה המודרני מורכב מידיעות מתחומי מדע רבים, חלקם מתחומי מדעי-יסוד, וחלקם מתחומי מדעים קליניים.

במקרא משמש המושג רפואה כמובן של מרפא והבראה ממחלה², ובמובן של תרופה³. רפואה נקראת גם ריפאות⁴, ותרופה נקראת גם שיקוי⁵. המושג תרופה מוזכר פעם אחת במקרא⁶, והוא מבואר בתלמוד בנוטריקון 'להתיר פה'⁷, היינו לרפאות פה עליון (אילמות) או תחתון (עקרות). ואולי קשור פירוש זה לעובדה שתרופות נלקחות בדרך כלל דרך הפה⁸.

בערך זה נידונים ההיבטים הכלליים של מדע הרפואה, הן הרפואה הרגילה, והן הרפואה המשלימה, ויחס ההלכה אליהם. כמו כן נידונים היבטים של הרפואה בתלמוד.

חומר נוסף הנוגע לערך זה ניתן למצוא

מעילה ה טז.

Medicinae Claris Scriptoribus [11] לדוגמא – י. זיידה, תולדות הרפואה, תשי"ד; Thorndike L, *History of Magic and Experimental Science*, I-VIII, 1923; Sigerist HE, *A History of Medicine*, I-II, 1951-61; Major RH, *A History of Medicine*, I-II, 1954; Leibowitz JO, *The History of Coronary Heart Disease*, 1970. וראה עוד אנציקלופדיה עברית, כרך לא, ע' רפואה, עמ' 248 ואילך. [12] ראה, Singer C, *From Magic to Science*, London, 1928; Zimmels HJ, *Magicians Theologians and Doctors*, New York, 1952,

[1] מחבר אנונימי במאה ה-16 למניינם הגדיר את מטרות הרפואה מבחינת היכולת המעשית שלה כדלקמן: to cure sometimes; to relieve often; to comfort always [2] כגון ירמיה ל יג. [3] כגון ירמיה מז יא. [4] משלי ג ח. [5] משלי שם. וראה להלן הע' 140 ואילך. [6] יחזקאל מז יב. [7] סנהדרין ק א; מנחות צח א. [8] יש להעיר שהמושג 'תרופה' קרוב למושג היווני therapeia, שפירושו ריפוי. [9] History of Medicine. [10] המדובר בספרו של Symphorein Champier, שנקרא בשם *De*

פולחני עבודה זרה בצורות שונות¹³.

יוצאים מן הכלל במידה מסויימת היו רופאי מצרים הקדומה ורופאי יוון הקדומה, אשר פיתחו שיטות יותר הגיוניות ומדעיות לאבחון ולטיפול בחולים ובמחלות¹⁴.

בעולם העתיק היתה הפרדה ברורה בין רפואה פנימית לבין רפואה ניתוחית, כאשר העוסקים בניתוחים היו נחותים מבחינת מעמדם וידיעותיהם¹⁵. אחר כך היה מיזוג חלקי ביניהם, כאשר הרופא הכללי עסק בכל תחומי הרפואה.

הרפואה בעולם העתיק היתה מבוססת בעיקרה על התפיסה שמקור כל המחלות הוא הפרת האיזון התקין בין ארבע ליחות בגוף: דם, ליחה לבנה, מרה ירוקה, ומרה שחורה.

התפתחות הרפואה המודרנית – מדע הרפואה נותר ללא שינויים במשך שנים רבות, ורק בתקופת הרנסס החלה הרפואה להתקדם באופן מדעי וטכנולוגי.

אנטומיה – אנדריאס וזליוס הבלגי (1514-1564) פרץ את הדרך בחידושו האנטומיים, והוא נחשב לחלוץ המדע הרפואי המודרני. בשנת 1543 הוא פרסם את סדרת ספריו הגדולים על האנטומיה של גוף האדם.

פיסיולוגיה – נקודת ציון היסטורית

נוספת בהתפתחות מדע הרפואה היה הגילוי של מחזורי הדם, והעובדה שהלב מזרים דם ולא אוויר. דבר זה נעשה על ידי ויליאם הרווי האנגלי (1578-1657). הוא פרסם את ספרו על תנועת הלב והדם בבעלי חיים בשנת 1628. האנטומיה של וזליוס והפיסיולוגיה של הרווי היוו פריצת דרך משמעותית לרפואה הקלינית והמחקרית.

ביולוגיה תאית – העידן של ביולוגיה תאית החל עם התגלית של המיקרוסקופ בידי אנטוני ון לווינהוק ההולנדי (1632-1723). מאז התפתחו מיקרוסקופים משוכללים ביותר, עם אפשרויות רבות לתיאור מרכיבים שונים של התא.

מדעי הכימיה האורגנית, הביו-כימיה והביו-פיסיקה המודרניים החלו להתפתח בראשית המאה ה"ט, והביאו להתקדמות רבה בהבנה המולקולרית והמטבולית.

הרדמה – הגילוי של חומרים הגורמים להרדמה בעת פרוצדורה כירורגית הביא לפריצת דרך בתחום האנסטזיה, ובעקבות זאת איפשר את פיתוח הכירורגיה. מורטון האמריקאי הדגים לראשונה את השפעת האתר כחומר אנסטטי בעת ניתוח בשנת 1846. ג'יימס יונג סימפסון הסקוטי הנהיג לראשונה הרדמה בכלורופורם בעת לידה בשנת 1847¹⁶. מאז חלו התפתחויות רבות בתחום ההרדמה ושיכוך כאבים, אשר מאפשר ניתוחים מסובכים וארוכים מאד,

הרפואה והיהדות, עמ' 48 ואילך. [15] ראה ע' ניתוחים ברקע ההיסטורי. [16] ראה ע' לדה

80ff p. [13] מכאן האיסור על 'דרכי האמורי' – ראה להלן הע' 163 ואילך. [14] ראה

ושליטה טובה על כאבים ממקורות וסיבות שונים.

מדע הבקטריולוגיה החל להתפתח בצורתו המודרנית על ידי לואיס פסטר הצרפתי (1822-1895), ומאוחר יותר על ידי רוברט קוך (1843-1910). יחד הם פיתחו את העקרונות של מדע הבקטריולוגיה, ואיפשרו טיפול במחלות זיהומיות ובהדברת מגפות. ג'וזף ליסטר האנגלי (1827-1912) הנהיג את השימוש בחומרים מחטאים בכירורגיה, ובכך הציל חיים רבים. עידן הטיפולים האנטיביוטיים החל על ידי פאול אהרליך הגרמני (1854-1915) שגילה בשנת 1910 את הסלוארסן (תכשיר המכיל ארסן) לטיפול בעגבת, ועל ידי סיר אלכסנדר פלמינג האנגלי, שגילה בשנת 1928 את הפניצילין.

מדע ההדמיה החל עם הגילוי של קרני רנטגן על ידי וילהלם קונרד רנטגן הגרמני (1845-1923). מאז התפתחו אמצעי הדמיה מגוונים: אולטרא-סאונד, חומרי ניגוד וחומרים רדיו-אקטיביים. בהמשך התפתחו אמצעי הדמיה משוכללים ומדויקים יותר כמו טומוגרפיה ממוחשבת ותהודה מגנטית.

הקידמה הרפואית העכשווית – אכן, הקידמה הרפואית בחמשת העשורים האחרונים היא ללא תקדים בהיסטוריה המדעית-רפואית האנושית.

תוך זמן קצר יחסית התפתחו טכניקות

מתוחכמות של השתלת איברים¹⁷; החייאה מלאכותית ושימוש באמצעי החייאה מתוחכמים, כמו מכשיר הנשמה ותרופות מתקדמות ביחידות לטיפול נמרץ¹⁸; טכניקות מתוחכמות מאד של פוריות, כמו הזרעה מלאכותית והפריה חוץ גופית¹⁹; ובעיקר יש לציין את עידן הגילויים המפתיעים בתחום הגנטיקה והשיבוט²⁰.

מקצועות רפואיים – עם התגברות הידע המדעי והאפשרויות הטכנולוגיות החלה תקופה של פיצול תת-מקצועי רב. קיימת חלוקה בין רופאים-קלינאים, העוסקים בעיקר ברפואה מעשית המיושמת בטיפול ישיר בחולה, לבין רופאים-מדענים, העוסקים בעיקר במדעי-היסוד של הרפואה, ובמחקר רפואי בסיסי.

מדעי היסוד ברפואה כוללים מקצועות²¹ כמו אימונולוגיה (תיאור המערכת החיסונית), אמבריולוגיה (תיאור התפתחות העובר), אנטומיה והיסטולוגיה (תיאור המבנה התקין של איברי הגוף, ושל התאים והרקמות של הגוף), אתיקה (תיאור מערכת השיקולים המוסריים ברפואה), בקטריולוגיה, וירולוגיה ופרזיטולוגיה (תיאור החיידקים, הנגיפים והטפילים מחוללי המחלות), גנטיקה (תיאור הגורמים התורשתיים), פיסיולוגיה (תיאור התיפקוד של מערכות הגוף השונות), פרמקולוגיה (תיאור התרופות ודרכי פעולתן), פתולוגיה (תיאור הממצאים החולניים במערכות הגוף),

הזרעה מלאכותית; ע' הפריה חוץ-גופית. [20] ראה ע' תורשה; ע' שיבוט אדם. [21] המקצועות נימנו לפי סדר א-ב.

ברקע ההיסטורי. [17] ראה ע' השתלת אברים ברקע ההיסטורי וברקע המדעי. [18] ראה ע' נוטה למות (א) הע' 62 ואילך. [19] ראה ע'

ועוד.

בהמשך חלה התפצלות גם ברפואה הפנימית למקצועות מיוחדים²⁴ כמו אונקולוגיה (מחלות ממאירות), אלרגולוגיה (מחלות רגישות-יתר), אנדוקרינולוגיה (מחלות הפרשה פנימית), גסטרו-אנטרולוגיה (מחלות מערכת העיכול), גריאטריה (מחלות הזיקנה), דרמטולוגיה (מחלות עור), המטולוגיה (מחלות דם), מחלות זיהומיות, טיפול נמרץ, נירולוגיה (מחלות המוח), העצבים והשרירים), נפרולוגיה (מחלות כליות ודרכי השתן), פולמונולוגיה (מחלות ריאות), קרדיולוגיה (מחלות לב), ראומטולוגיה (מחלות פרקים), שיקום, ועוד.

בשנים האחרונות נוספו ענפי רפואה שאינם עוסקים בטיפול ישיר בחולה הבודד, אלא בהיבטים הציבוריים של הרפואה, כמו רפואה מונעת, רפואה סביבתית, אפידמיולוגיה (תיאור פיזור המחלות ושכיחותן), רפואה ציבורית, ומינהל רפואי.

ענפים נוספים ברפואה כוללים רפואה משפטית, רפואה צבאית, כלכלת רפואה, חינוך רפואי, רפואה ומשפט.

המדעים הקליניים כוללים את המקצועות ה'גדולים' ברפואה: רפואה פנימית, כירורגיה, רפואת נשים ומיילדות, רפואת ילדים, ופסיכיאטריה.

בשנים האחרונות חל פיצול דומה גם ברפואת ילדים.

בנוסף לכך יש הבדלה בין העוסקים ברפואה קהילתית (אמבולטורית) לבין העוסקים ברפואה אשפוזית. יש גם מומחים לרפואה דחופה, העוסקים בטיפול בחולים המגיעים בדחיפות לחדרי מיון או למרכזי רפואה דחופה בחבלות.

כיום יש נסיון לתקן את פיצול היתר, ולחזור ככל האפשר לרפואת משפחה ולרפואה כללית בצורות שונות.

עקרונות הרפואה המודרנית – הרפואה הרגילה בצורתה המודרנית/ מערבית מבוססת על מידע בסיסי מתחומי מדע שונים, שיש להם שייכות לאיבחון, למניעה, ו/או לטיפול במחלות, פציעות או

עם הזמן החל פיצול בתוך ענפי הרפואה הראשיים. הכירורגיה התפצלה למקצועות מיוחדים²² כמו אורולוגיה (ניתוחים במערכת המין הגברית ומערכת והשתן), אורטופדיה (ניתוחי עצמות, שרירים ופרקים), אף-אוזן-גרון, השתלות איברים, כלי דם, לב-חזה (ניתוחי לב וריאות), נירוכירורגיה (ניתוחים במוח ובחוט השדרה), ניתוחי ילדים, עינים, פלסטיקה (ניתוחים לנוי וניתוחי עור), ועוד. הכירורגיה הכללית עוסקת בעיקר בניתוחי בטן, ניתוחי בלוטת התריס, וניתוחי שד²³. מקצוע מקורב ונחוץ לכירורגיה הוא ההרדמה וטיפול בהתאוששות.

[22] המקצועות נימנו לפי סדר א-ב. [23] וראה ע' נתוחים. [24] המקצועות נימנו בסדר א-ב.

מומים; על הסבר הגיוני-מדעי לפעילות הרפואית; על מידע קליני, מתוך ניסיון מצטבר ותצפיות מתמשכות; ועל ביצוע ניסויים מבוקרים ויזומים להרחבת הידע הבסיסי והקליני, לעידכון הנתונים הקיימים, ולגילוי שיטות ואמצעים חדשים בתחומי האיבחון, החיזוי, המניעה והטיפול של מחלות, פציעות ומומים.²⁵

אין הוכחות ששיטה זו מביאה בהכרח להחלטות קליניות טובות יותר, שכן רפואה טובה מבוססת לא רק על נתונים מדעיים אמפיריים, אלא גם על ניסיון אישי, נתונים אינדיבידואליים של החולה ושל המחלה, שיקולים אתיים ודתיים ושיקולים כלכליים.²⁷

סמל הנחש – הנחש התקבל כסמל הרפואה באופן בינלאומי. מקור הקשר בין נחש לבין ריפוי הוא נחש הנחושת שנצטווה משה לעשות, כדי לרפא את בני ישראל מהמגיפה של הנחשים השרפים.²⁸ במשך הזמן הפך נחש הנחושת הזה למוקד של עבודה זרה, ולכן חזקיהו המלך כתת אותו והשמידו.²⁹ לפי חז"ל לא נחש ממית ולא נחש מחיה, אלא בזמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה, ומשעבדים את ליבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים, ואם לאו היו נימוקים.³⁰ יש מי שכתב, שדעת עליון נשגבה מאתנו להבין מדוע נחש הנחושת ריפא מהמגיפה של הנחשים השרפים.³¹

גם אצל היוונים והרומאים הקדמונים היה נחש קשור כסמל רפואי, שכן אליל הרפואה שלהם³² מופיע עם מטה ביד ימינו, כשנחש עבה מתפתל סביבו.³³

הרפואה המודרנית שואפת להתחדשות מתמדת, להכרה בטעויות, לשיפור ולבקרה עצמית, ולנסיון מתמיד לתקן ולשפר את הידוע והמקובל, ולעתים אף לשנות לחלוטין תפיסות וגישות, שהתבררו כבלתי נכונות.

בשנים האחרונות התפתחה ברפואה המודרנית גישה הדוגלת בשימוש בשיטות איבחון וטיפול שהוכחו בדרכים מדעיות קפדניות.²⁶ הטענה היא, שגישה זו מאפשרת ניתוח מעמיק יותר של אמצעים, היא מביאה לרחיית שיטות טיפוליות בלתי יעילות ואף מסוכנות, היא משרתת את ההוראה ואת השיח המקצועי, היא מביאה לשיפור בקביעת קדימויות בהקצאת משאבים מוגבלים, היא מאפשרת בירור משפטי במקרים של תביעות על רשלנות, והיא מאפשרת לרופא ולחולה לקבל החלטות הגיוניות ומודעות. יחד עם זאת,

[29] מל"ב יח ד, והוודו לו חכמים – משנה פסחים ד ט. וראה עוד בנידון בירושלמי דמאי ב א; ירושלמי ע"ז ג ג; בבלי חולין ו ב. וראה רד"ק מל"ב שם. [30] ר"ה כט א. [31] א"ע במדבר שם. וראה מה שכתב הרמב"ן שם. וראה עוד שמועות ראייה פר' חוקת עמ' 13. [32] אצל היוונים הוא נקרא Asclepius, ואצל הרומאים הוא נקרא Aesculapius. [33] על החשיבות

[25] על שיטות מחקר וניסויים רפואיים ראה ע' נסויים רפואיים בבני אדם; ע' צער בעלי חיים. [26] evidence based medicine. [27] ראה על שיטה זו ועל הביקורות עליה – Sackett DL, et al, *BMJ* 312:71, 1996; Maynard A, *Lancet* 349:126, 1997; Kerridge I, et al, *BMJ* 316:1151, 1998; Little M, *ANZ J Surg* 73:177, 2003. [28] במדבר כא ח-ט.

ג. היחס הכללי לרפואה במחשבת ישראל

הקב"ה הרופא האמיתי — על פי השקפת היהדות הרופא האמיתי הוא הקב"ה, והרפואה האמיתית היא ההליכה בדרכי התורה ושמירת המצוות³⁴.

מידי מציל⁴¹; 'הרפא לכל תחלואיכי'⁴²; 'כי הוא יכאיב ויחבש'⁴³. וכן מצינו בספר בן סירא: 'למרקחת ירקחם הרוקח, אך קצרה ידו לרפאות אם ה' לא יתן חיים על פני הארץ, לכן כי חלית בני מהר העתר אל ה' והוא ירפאך'⁴⁴.

הבדלים בין רפואת הקב"ה ורפואת

בשר ודם — רופא בשר ודם הוא שליחו של הקב"ה לרפא את בני האדם, וכדברי בן סירא: 'הרופא והמרפא יצרום ה' וגו', וחכמה אצל ילודי אשה להתפאר ברב נפלאותיו⁴⁵. אך יש הבדל בין רפואת הקב"ה לבין רפואת רופא בשר ודם: האחרון מכה באיזמל ומרפא ברטיה, אבל הקב"ה במה שהוא מכה הוא מרפא⁴⁶; רפואת רופא בשר ודם כרוכה בדרך כלל בצער, בכאב, בסבל, ובטורח (ניתוחים, תופעות לוואי של תרופות, בדיקות מסובכות, הוצאות כספיות וכיוצ"ב), ולכן כל רפואה הנעשית בידי אדם, כתובה במקרא עם פ"א דגושה; לעומת זאת, רפואת הקב"ה היא קלה, מהירה, וללא כל סבל, ולכן במקרא היא כתובה עם פ"א רפויה⁴⁷; רופא ורפואה אינם עוקרים את

דבר זה נלמד מפסוקים אחדים במקרא: 'ויאמר אם שמוע תשמע לקול ה' אלקיך, והישר בעיניו תעשה, והאזנת למצותיו, ושמרת כל חקיו, כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, כי אני ה' רפאך'³⁵, ומלמדך תורה ומצוות למען תנצל מהם, כרופא הזה האומר לאדם אל תאכל דברים שמחזירים אותך לידי חולי, וזהו איזון מצוות³⁶. ופירוש הפסוק לפי חז"ל: אם תשמע — לא אשים; ואם לא תשמע — אשים, ואף על פי כן 'אני ה' רפאך'³⁷. ומכאן שכל העוסק בתורה, יסורין בדלין הימנו³⁸; 'והסרתי מחלה מקרבך'³⁹; 'ואם לא תשמעו לי, ולא תעשו את כל המצוות האלה וגו', והפקדתי עליכם בהלה את השחפת ואת הקדחת וגו'⁴⁰; 'אני אמית ואחיה, מחצתי ואני ארפא, ואין

אמנם בפשטות משמע, שאם בני ישראל ילכו בדרכי ה' הוא לא ישים עליהם את המכות שראו במצרים (רשב"ם שם). אך משמע גם שיטיר כל מחלה על פני הארץ (א"ע שם). [37] סנהדרין קא א. [38] ברכות ה א. [39] שמות כג כה. [40] ויקרא כו יד. [41] דברים לב לט. וראה פסחים סח א. [42] תהלים קמו ג. ואף שכוונת הפסוק מבחינה רוחנית, אך אין מקרא יוצא מידי פשוטו, וכוונתו גם לרפואת מחלות נפש. [43] איוב ה יח. [44] בן סירא לח ז-ח. [45] בן סירא, לח ב, ג. [46] שמות רבה מט ג; ויקרא רבה סופי"ח; תנחומא וישב ט; שם בשלח כג-כד. [47] א"ע שמות כא כו; רבנו בחיי

הרפואית של הנחש בעולם העתיק ראה Angeletti LR, et al, *Lancet* 340:223, 1992. [34] וראה בשיר השירים רבה ו יז — מתלא אמר, תרעא דלא פתיח למצוותא — יהא פתיח לאסיא (ובתירגום: המשל אומר, שער שאינו פתוח למצוות — יהא פתוח לרופאים). [35] שמות טו כו. וראה בס' בני יששכר, חודש אייר, מאמר א אות ג, שחודש אייר הוא נבחן ומנוסה בחכמת הרפואה, כי בו התחיל לרדת המן לישראל, שאין בו לא חולי ולא מכאוב, ורמו יש בו 'איר' ראשי תיבות 'כי אני ה' רפאך', וכן כתב רמז זה בחידושי חת"ס שבת קמו ב. [36] רשיי ודעת זקנים מבעלי התוספות עה"פ.

המחלה מעיקרה, אלא מרפאים מכאן ולהבא⁴⁸.

מניח את הדעת על פי העקרונות של שני המקצועות⁵². ואמנם מאמץ רב מושקע בכל הדורות על ידי גדולי הפוסקים למצוא פתרונות נאותים ונכונים על פי עקרונות הפסיקה לבעיות הלכתיות שהרפואה מעוררת.

על נאמנות מדע הרפואה — ראה ערך נאמנות הרופא.

יחסי הלכה ורפואה — ההלכה והרפואה מתייחסות זו לזו בשני מישורים:

ד. חיוב הרפואה

ההיתר העקרוני והסיבות להיתר — ההיתר לעסוק ברפואה נדרש על ידי חז"ל מהפסוק 'ורפא ירפא'⁵³, מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות⁵⁴.

מספר נימוקים ניתנו על ידי המפרשים לצורך המיוחד לתת היתר לעסוק ברפואה, מה שלא מצינו בשום מקצוע ועיסוק אחר, היינו לא מצינו היתר מיוחד ומפורש לעסוק בפסיקה, בנגרות, במסחר וכיו"ב:

יש מי שכתב, שהצורך במתן רשות לעסוק ברפואה הוא החשש שלא יאמר הרופא מה לי בצער הזה, שמא אטעה ונמצאתי הורג נפשות בשוגג, הילכך נתנה לו תורה רשות לרפאות⁵⁵.

יש מי שכתבו, שהרשות ניתנה כדי שיוכל הרופא לרפא בשכר, ולא יצטרך

האחד, הוא המישור החיובי ההדדי, בו הרפואה יונקת מההלכה את הכללים והפרטים המוסריים המנחים, וההלכה קולטת לתוכה את הרפואה כעיסוק של מצווה, ונעזרת בה בפתרון עניינים שונים⁴⁹. ואמנם בכל הדורות התייחסו חכמי ישראל בהערכה ובכבוד למקצוע הרפואה ולעוסקים בו⁵⁰, ורבים מענקי הרוח היהודיים שימשו בו זמנית כרבנים ותלמידי חכמים וכרופאים⁵¹.

והשני, הוא בתחומי ההתנגשות והסתירה ביניהם. שהרי הרפואה וההלכה שתיהן מקיפות ואופפות כל אדם מישראל במשך כל שעות היממה, בכל ימות השנה, איש ואשה, עולל וזקן, ומטבע הדברים מתעוררות סתירות ובעיות בדרכי הפעולה של שני מקצועות אלו. ברם, מאחר והמגמה הסופית זהה לשניהם, אין ספק שגם בשלבי הביניים ניתן למצוא פתרון

[51] ראה ע' רופא, נספח א. [52] ראה א. שטינברג, אסיא, ב, תשמ"א, עמ' 9 ואילך. [53] שמות כא יט. [54] ברכות ס א; ב"ק פה א. וראה בתו"ש שמות פכ"א אות שעו, ובשו"ת יחל ישראל ח"ב סי' נו, על הלימודים השונים הנלמדים מהפסוק. [55] רמב"ן תורת האדם שער הסכנה. וראה מה שכתב על שיטתו בשו"ת יחל ישראל ח"ב סי' נו. וראה עוד בנידון בעולת

שמות כא יט; בעל הטורים שמות טו כו. וראה בס' דבש לפי מהחיד"א מערכת רי"ש אות יח, שהקשה מכמה פסוקים במקרא שרפואת הקב"ה אף היא בפ"א דגושה, וראה מה שכתב בדבש דיבורים שם. [48] כתובות עד ב; ירושלמי כתובות ז ז. [49] ראה בהרחבה במבוא ב, דת ומדע. [50] על המאמר 'טוב שברופאים לגהינום' — ראה ע' רופא הע' 74 ואילך.

לרפא בחינם דווקא⁵⁶.

הקב"ה הוא המוחץ והוא הרופא⁶¹. על כן באה התורה ונתנה רשות מפורשת לעסוק ברפואה, ובכך הוכיחה שאין לראות בפעולה זו משום סתירה לרצונו כביכול של הקב"ה⁶². ההסבר לכך שאמנם אין בזה סתירה לגזירת מלכו של עולם הוא, שאמנם הכל בידי שמים, וקיימת השגחה פרטית על כל יצורי עולם, אך רצונו כביכול של הקב"ה הוא שהרופא יהא שלוחו של מקום לרפא, ולפיכך נתן הקב"ה לבני אדם את היכולת השכלית לאבחן מחלות, להמציא תרופות וטיפולים, ולרפא מחלות ופציעות. יחד עם זאת צריך כל אחד ואחת לדעת, שהכל תלוי בקב"ה, ועל כל אחד לשים מבטחו בו יתברך⁶³.

הגישה האמונית לרפואת בני אדם – ואמנם אין סתירה בין האמונה בהשגחה פרטית, שמתוכה נובעת האמונה שהמחלות ורפויין הן בידי הקב"ה בלבד, לבין האמונה כי יש מצווה לרופא לרפא בדרכי הטבע כמידת יכולתו, "כי כמו שברא ה' המזונות לקיום האדם הבריא, כן ברא הרפואות לקיום האדם החולה, וכמו שאין ראוי לומר איני רוצה לאכול ולשתות, שאם נגזרה עלי חיים – אחיה, ואם מיתה – אמות, וודאי זה מתחייב

יש מי שכתבו, שהרשות באה להתיר לרפאות לא רק חולאים הבאים בידי אדם, אלא גם חולאים הבאים בידי שמים⁵⁷, שבזה יש יותר דמיון לביטול גזירת מלכו של עולם⁵⁸.

יש מי שכתב, שההיתר לעסוק ברפואה בא ללמד שאפילו אם רופא אחד נכשל, מותר לפנות לעוד רופא, ואין אנו אומרים, שכיוון שהרופא האחד נכשל, הרי זה רצונו של מקום⁵⁹.

יש מי שכתב, שהרשות ניתנה דווקא לעיסוק ברפואה, ולא ניתנה רשות לעיסוק במקצועות אחרים, מכיוון שעצם הרפואה ודרכי טיפוליה הם בספק, אלא שמכל מקום אין דרך אחרת לפני בני אדם, וכך הוא דרכו של עולם⁶⁰.

אכן, ההסבר הנפוץ בדבר הצורך במתן הרשות לעסוק ברפואה הוא כדלקמן: היתה סברה לומר שעיסוקו של הרופא בריפוי החולה או הפצוע עלול להוות סתירה לגזירת מלכו של עולם, והתערבות ברצונו של הקב"ה בניהול עולמו, שהרי

לט). וראה לעיל הע' 34 ואילך. [62] ראה רש"י ב"ק פה א ד"ה נתנה; תוס' שם ד"ה שניתנה. [63] ואגב, מה שלדעת ההלכה היה רק בגדר הוה-אמינא וסלקא-דעתך בלבד, נשאר אצל כיתות דתיות שונות בגדר של מסקנה והלכה למעשה של איסור התערבות בלתי טבעית בבריאה בדרך של רפואה. דבר זה היה מאז ומעולם, ובזמנינו הוא בולט באמונת כת נוצרית בשם Christian Science, שנוסדה על ידי מרי אדי בייקר (Mary E. Baker – 1821-1910), בבוסטון שבארזה"ב. לפי תורה זו, שפורסמה

ראיה ח"א עמ' שצ. [56] ר"י מאורליינאש, הובאו דבריו בתוס' רבי יהודה החסיד, ברכות ס א ד"ה מכאן, ובתוס' הרא"ש שם; מושב זקנים מבעלי התוספות שמות כא יט. וראה גם במדרכי ב"מ ס' תנה; ב"י יו"ד ס' קעו. [57] ראה להלן הע' 100 ואילך. [58] תוס' ר"י החסיד, ברכות ס א; תוס' ב"ק פה א ד"ה שניתנה; מושב זקנים מבעלי התוספות על שמות כא יט. [59] מושב זקנים שמות כא יט. [60] שו"ת דעת כהן ס' קמ; עין איה, ברכות ס א. [61] כמו שנאמר 'מחצתי ואני ארפא, ואין מידי מציל' (דברים לב

בנפשו, כי ה' רוצה שנחיה, אבל באמצעות מזון, כן החולה האומר לא אקח רפואות וכו', זה גם כן מתחייב בנפשו, שה' רוצה שתחיה, אבל על ידי רפואות⁶⁴; וכן — "החסיד השוטה המואס בעזרתו של רופא, ונשען רק על עזרת ה', דומה לאיש רעב המואס מאכילת לחם ומקווה שה' ישמרנו וירפאנו מן המחלה הזאת הנקראת רעב⁶⁵; וכן — "הקב"ה יודע מחשבות אדם כי לא יהיו תחת סוג זה מעין ה' אל יראיו, וברא בעולמו עשבים ואילנות וכיו"ב, שיהיה בהם הטבע להתרפאות בהם, ונתן לנו רשות להתרפאות בהם להועיל על פי הטבע⁶⁶.

ואתה מכניס עצמך בדבר שאינו שלך, הוא ברא אותו, ואתה קוצץ פירות ממנו? אמר להם: אין אתם רואים המגל בידי? אילמלי אני יוצא וחורשו ומכסחו ומזבלו ומנכשו לא תעלה מאומה. אמרו לו: שוטה שבעולם, ממלאכתך לא שמעת מה שכתוב⁶⁷ 'אנוש כחציר ימיו', כשם שהעץ אם אינו מנכש ומזבל ונחרש אינו עולה, ואם עלה ולא שתה מים ולא נזבל אינו חי, כך הגוף, הזבל הוא הסם ומיני הרפואה, ואיש אדמה הוא הרופא. אמר להם: בבקשה מכס אל תענישוני⁶⁸.

ועוד: "שלא תאמר הואיל והקב"ה ציווה על החולה להחזיקו בחוליו, ואסר אותו במיטתו, אין לאדם להשתדל לבקש לו רפואה, אין הדבר כן, שהדל הוא החולה והמשכיל הוא הרופא, ואף על פי שהקב"ה בעצמו אסר את החולה במיטת חוליו, בכל זאת רצונו הוא שהרופא ישתדל ברפואתו, ויסייע לו לצאת מכבלי מחלתו⁶⁹.

החובה לרפא — להלכה נפסק שלא רק שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות, אלא שמצווה היא⁷⁰, ובכלל פיקוח נפש הוא, ואם מונע עצמו, הרי זה שופך דמים⁷¹. שכן לאחר שיש רשות לעסוק ברפואה, ממילא יש בפעולה זו מצווה רבה של הצלת נפשות וגמילות חסד עם

ומצינו הסבר רעיוני למעשי הרופא בכמה מקורות:

"מעשה ברבי ישמעאל ורבי עקיבא, שהיו מהלכים בחוצות ירושלים, והיה עמהם אדם אחד. פגע בהם אדם חולה, אמר להם: רבותי, אמרו לי במה אתרפא. אמרו לו: עשה כך וכך עד שתתרפא. אמר להם: מי הכה אותי? אמרו לו: הקב"ה. אמר להם: ואתם נכנסים עצמכם בדבר שאינו שלכם, הוא הכה ואתם מרפאים, אינכם עוברים על רצונו? אמרו לו: ומה מלאכתך? אמר להם: עובד אדמה אני, והרי המגל בידי. אמרו לו: מי ברא את הכרם? אמר להם: הקב"ה. אמרו לו:

[67] תהלים קג טו. [68] מדרש שמואל פרשה ד סי' ז; מדרש תמורה פרשה ב, ומובא בס' הפרדס לרש"י. וראה בס' עץ חיים לר' יעקב חאגיז על המשנה פסחים ד ט, ובס' חיים טובים לר' חיים פאלאגי ד"ג ע"ב. [69] זוהר, ח"ג דרצ"ט, בתרגום לעברית. [70] ראה נדרים מא ב. [71] רמב"ן תורת האדם שער הסכנה;

בספרה של המייסדת בשנת 1875, אין להשתמש כלל בחידושי המדע והטכנולוגיה לטיפול במחלות, אלא רק בהתעמקות דתית. וראה על כת זו בשו"ת מנחת יצחק ח"ו סוסי' פ. [64] ר' יעקב צהלון, אוצר החיים, בהקדמה ד"ה תשובה. [65] רמב"ם, ספר הקצרת. וראה פיהמ"ש לרמב"ם פסחים ד ט. [66] חכ"א קנא כה.

גופו⁷⁵, שכשרואה אותו מסוכן, חייב להצילו בגופו, או בממונו, או בחכמתו⁷⁶. יש שלמדו מכאן⁷⁷, שאם הרופא נמנע מלרפאות, הרי הוא עובר גם על לאו של 'לא תוכל להתעלם'⁷⁸.

יש מי שכתבו, שהמצווה היא מהפסוק יחי עמך⁷⁹, או⁸⁰ יחי אחיך עמך⁸¹.

יש מי שכתב, שמקור המצווה לרפא הוא מהפסוק⁸² 'לא תעמד על דם רעך'⁸³.

יש מי שכתב, שמקור המצווה הוא מהפסוק⁸⁴ 'ואהבת לרעך כמוך'⁸⁵.

יש מי שכתב, שהלימוד הוא מהפסוק

הבריות, והרופא נחשב כשלוחו של הקב"ה בשיכלול ושיפור עולמו, שכן התפיסה היהודית היא, שהרפואה היא שליחות ויעוד⁷². אכן, גישה זו עומדת בניגוד לתפיסה האתית-חילונית של העמים כיום שהעיסוק ברפואה הוא מקצוע, והיחס בין החולה לרופא הוא יחס חוזי-משפטי⁷³.

מקורות החיוב לרפא – ביחס למקור המצווה מן התורה שחלה על הרופא לרפא את החולה מצינו מספר שיטות:

יש מי שכתב, שחייב הרופא מן התורה לרפא חולי ישראל מדין השבת אבידה, וזה נכלל בפירוש מה שאמר הפסוק 'והשבתו לוי'⁷⁴, ודרשו – לרבות אבדת

לא ניתן להעמיס על רגשותיו של אדם, ועלול להיגרם נזק למתדיין או לחולה. [74] דברים כב ב. [75] ספרי עה"פ; ב"ק פא ב; סנהדרין עג א. תוס' סנהדרין שם ד"ה תלמוד לומר, למדו הלכה זו מיתור המילה 'לוי'; לעומתם המלבי"ם והתו"ת עה"פ למדו זאת מיתור אות 'ו' במילה והשבתו, עיי"ש. [76] הרמב"ם בפיהמ"ש נדרים ד ד; תורת האדם לרמב"ן שער הסכנה; הר"ן נדרים שם; ט"ז יו"ד סי' שלו סק"ד; ש"ך שם סק"ב. וראה בחי' מהר"ץ חיות ב"ק פה א; מנ"ח מ' רלו; מלבי"ם ספרי שם; שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' נו. [77] מהרש"א סנהדרין עג א; העמק שאלה, שאילתא לח סק"א; קומץ למנחה מבעל המנ"ח מ' רלו. [78] דברים כב ג. [79] ויקרא כה לה. [80] שם לו. [81] שאילתות שאילתא לח; רמב"ן עה"ת ויקרא כה לו. [82] ויקרא יט טז. [83] הר"י מאורליינאש, הובאו דבריו בתוס' ר"י החסיד ותוס' הרא"ש ברכות ס א, על פי סנהדרין עג א. [84] ויקרא יט יח. [85] רמב"ן, תורת האדם שער הסכנה. וראה בשו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' כא.

טושו"ע יו"ד שלו א. וראה שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' נח. [72] זו גם התפיסה הנוצרית – ראה Pellegrino ED, In: Pellegrino ED and Faden AI (eds): *Jewish and Catholic Bioethics*. Georgetown University Press, 1999, pp. 115ff. [73] ראה בקוד האתי של ההסתדרות הרפואית האמריקאית החל משנת 1980 – "רופא, למעט במצבי חירום, יהא חופשי לבחור את מי לשרת"; וכן בקוד הבינלאומי לאתיקה רפואית של ההסתדרות הרפואית העולמית, לונדון, 1949 – "רופא חייב להעניק טיפול חירום כחובה אנושית, אלא אם כן הוא משוכנע כי אחרים רוצים ויכולים לתת טיפול כזה". ואם על פי ההלכה מחוייב הרופא לטפל באדם שהוא שונא לו: לכאורה על פי המבואר בשמות כג ה, חייבים לעזור בפריקת משא מחמור של שונא, אך מאידך מבואר בחו"מ ז ז, שאסור לדין למי ששונאו. ונראה לי, שדין רופא דומה יותר לדין דיין מאשר לדין פריקת משא, שבאחרון מדובר בדבר טכני, ואז נדרש האדם לדחות את רגשותיו, אבל ברופא כמו בדיין מדובר בשיקול דעת, וזה

חשיבות מקצוע הרפואה – לאור מעמדו של מקצוע הרפואה כעיסוק של מצווה, דבר שכמעט לא מצינו בשום מקצוע לא-תורני אחר⁹⁴, יש מי שכתב, "שיש למלאכת הרפואה מבוא גדול מאד במעלות השכליות והמידות, ובידיעת השם יתברך, ובהגיע אל ההצלחה האמיתית, ויהיה לימודם ובקשתם עבודה מן העבודות הגדולות, ולא תהיה אז כאריגה וכנגרות"⁹⁵; "מלאכת הרפואה מכל מלאכות חשובה, כי היא מלאכה וחכמה, ואל חכמת הטבע קרובה"⁹⁶.

גדרי מצות הרפואה: עצם הפעולה או ההצלחה – יש שמשמע מהם, שעצם פעולת הרפואה היא המצווה, בלא קשר לתוצאות הטיפול הרפואי; ולעומתם יש שמשמע מהם, שהמצווה מתקיימת דווקא אם הטיפול הצליח, אבל אם עסק ברפואה ונכשל בטיפולו, לא קיים בכך מצווה⁹⁷.

רפואה פנימית או חיצונית – יש הסבורים, שהרשות והמצווה לרפא היא רק מכות ופצעים חיצוניים⁹⁸, אבל חולי פנימי הוא ביד הקב"ה, ולא בידי הרופאים⁹⁹. אכן, להלכה הכריעו הפוסקים, שמצות הרפואה כוללת גם רפואה פנימית, וכל

אשר יעשה אתם האדם וחי בהם⁸⁶, שהרפואה המרפא את החולה ומחייהו מקיים מצווה זו⁸⁷.

לאור כל זאת יש מי שהקשה⁸⁸, שאם רפואה היא מצווה, למה נזקקה התורה למתן רשות. ותירצו, שלולי הרשות לא היינו יודעים להכליל את חיוב הרפואה באחד הלימודים האחרים, שהרי בהם לא נאמר במפורש חיוב הרפואה, אבל מרגע שיש לימוד על רשות לרפא, ממילא הופך הדבר למצווה על פי אחד הפוסקים כנ"ל⁸⁹. ועוד אפשר לתרץ, שיש דרגות שונות של 'רשות'⁹⁰, כגון דבר שאין בו שום חובה ושום מצווה, כמשמעותו הרגילה; או דבר שאין חובה לעשותו, אבל אם עשה אותו קיים מצווה ומקבל שכר; או דבר שיש בו קצת מצווה, אבל לא מצווה גמורה; או דרגות שונות של מצווה וחובה, שנקראו רשות בגלל שחסר בהם חלק מתנאי המצווה, ועניין הרשות ברפואה הוא בדרגה הגבוהה של מושג זה⁹¹. עוד ניתן לומר שמחלק מהלימודים עולה שחיוב הרפואה הוא דווקא לגבי חולה שיש בו סכנה⁹², אך מהרשות לרפא הנלמדת מהפסוק 'רפא ירפא' נכלל גם החיוב לגבי חולה שאין בו סכנה⁹³.

סי' שלו סק"א. וכן הכריעו בשו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' כג; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' נשמת אברהם חיו"ד סי' שלו, עמ' רכו. [94] ראה נבוא ב, דת ומדע. [95] רמב"ם שמונה פרקים, פ"ה. [96] סי' המבקש, עמ' מ. וראה עוד על חשיבות מקצוע הרפואה בע' למוד רפואה. [97] ראה מאמרו של הרב נ. לאם, תורה שבעל פה, כה, עמ' קמ ואילך. [98] שהרי הלימוד מהפסוק 'רפא ירפא' מדבר על נזק גופני חיצוני, שיש עליו חיוב חמישה תשלומי נזק. [99] א"ע שמות כא יט,

[86] ויקרא יח ה. [87] תורת הבית לרשב"א סי' ס טע' ח; שו"ת התשב"ץ ח"ג סי' לו. [88] ט"ז יו"ד סי' שלו סק"א. [89] ראה דברי שאול לבעל השו"מ על יו"ד סי' שלו; תו"ת שמות פכ"א אות קמה; שו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' כא. [90] ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך יב, ע' חובה, מצווה, רשות, עמ' תרמה ואילך, אות ג. [91] ראה א. שטינברג, הקדמה לספר הלכות רופאים ורפואה, עמ' טז-יז. [92] כך אמנם מסיק הרב ש. דיכובסקי, תחומין, ג, עמ' 267. [93] כך עולה מדברי הט"ז יו"ד

דבר שיש לרופאים ידע לרפא אותם¹⁰⁰, וכמבואר בתלמוד מדוגמאות רבות, שריפאו רופאים מחלות פנימיות של תנאים ואמוראים¹⁰¹. ויש מי שהוכיח, שהחיוב לרפא כולל גם רפואה פנימית על פי ההגדרה הלשונית, שלשון 'רפואה' היא פנימית, ולשון 'מזור' היא מבחוץ¹⁰², ומכאן ש'רפא ירפא' כולל רפואה פנימית¹⁰³. יש מי שהוסיף, שבימינו ניתן להסתכל על האיברים הפנימיים באמצעות מכשירים ואמצעי הדמייה, ולפיכך דין מחלות פנימיות כדין מכות חיצוניות¹⁰⁴.

צדיקים ושאר בני אדם – יש מי שכתב, שהרשות והמצווה לרפא היא רק בתנאים של היעדר צדקות ויראת שמים, אבל באופן אידיאלי, ברצות ה' דרכי איש, אין לו עסק ברופאים, ושכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה, שלא היו דורשים ברופאים אלא נביאים, והראיה מהנאמר אצל אסא המלך 'וגם בחליו לא דרש את ה' כי ברפאים'¹⁰⁵, והרשות היא לרפא לרפאות, אבל אין רשות לחולה

יתר על כן, ברור גם לשיטה זו, שהכוונה דווקא לתקופת הנבואה, כשישראל היו צדיקים גמורים, וענייניהם התנהגו שלא על פי הטבע, אבל בזמן הזה שנסתם כל חזון, ונפסקה נבואה מישראל, גם לשיטה זו מחוייבים להתנהג על פי עצת הרופאים בדרכי הרפואה הטבעיות והמקובלות¹¹¹, ואין כל הגיון להשתמש

ותהלים לב י; רבנו בחיי שמות שם; פלתי יו"ד סי' קפח סק"ה. וראה שו"ת שערי צדק חיו"ד סי' קמג. [100] מטה משה עמוד גמילות חסד ח"ד פ"ג; שו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' כ, אות ד; שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' קל. וכן ראה במנחת קנאות עמ' 112 ואילך, שדחה שיטת הא"ע. וראה תוס' ב"ק פה א ד"ה שניתנה. [101] ראה ברכות מ א, שם מד ב, שם נא א; שבת סו-סז, שם קמ א; נדרים מט א, שם נ ב; גיטין סו א-ב; ב"מ פה ב; ע"ז כו ב. [102] ראה ביאור הגר"א ליהושע ה יג. [103] א. שטינברג, הקדמה לס' הלכות רופאים ורפואה, הע' 35. [104] הרב ז. סגל, שנה בשנה, תשמ"ב, עמ' 204 ואילך. [105] דבחי"ב טו יב. [106] רמב"ן ויקרא כו יא; צידה לדרך מאמר ה כלל ב. [107] שקלים ה א וירושלמי שם.

[108] אאמ"ר בשערי משה ח"ב סי' נח.
[109] ראה בספרו של הגרי"ד סולובייצקי, איש האמונה, עמ' 50, בהע' 42. וראה עוד Rabbi I. Herzog, *Judaism – Law and Ethics*, London, 1974, pp. 155. [110] שיטה זו של הרמב"ן היא נגד דעתו ההלכתית בתורת האדם, שער הסכנה, שיש מצווה לרפאות, וכבר דנו בכך בכמה מקורות – פתח עינים לחיד"א ב"ק פה ב; ברכ"י יו"ד סי' שלו אות ב; מעשה אברהם ח"א דק"כ ע"ב; עקדת יצחק שער כו; שו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' כ. וראה המקורות ביחס לשיטתו בע' חולה הע' 97 ואילך. [111] שו"ת ציץ אליעזר שם; שו"ת יחזה דעת ח"א סי' סא. וראה תניא אגרת התשובה פ"ו, ודברים שנמסרו בשם האדמו"ר ר' שניאור זלמן בעל התניא, הודפסו מכתב יד בקובץ יגדיל תורה,

אטיולוגיים למחלות שרווחו בעולם העתיק, כגון תיאוריית הליחות¹¹⁵.

תיאורים רפואיים – מצינו במקרא הרבה נתונים אנטומיים¹¹⁶, תיאורי מומים¹¹⁷, ותיאורי פציעות ומחלות ייחודיות¹¹⁸.

מצוות ורפואה – להרבה מצוות בתורה יש גם הסברים רפואיים¹¹⁹.

התפילה היא מקור רפואה חשוב ביותר¹²⁰, ומרבית האנשים בעולם מתפללים לשלומם ולבריאותם של חולים ופצועים, בין אם הם 'דתיים' ובין אם הם 'חילוניים', אלא שנוסח התפילה ותוכנה משתנה מאדם לאדם ומתרבות לתרבות¹²¹.

גיליון לו (סיון-תמוז תשמ"ג), עמ' רעט, שדעת הרמב"ן עה"ת היתה נכונה בזמן שבית המקדש היה קיים, אבל לאחר החורבן צריך לדרוש ברופאים בכל המחלות. [112] שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' קלא. [113] מספר ספרים נכתבו בעבר על הרפואה במקרא ובתלמוד, כגון י.ל. קצנלסון: התלמוד וחכמת הרפואה, הוצאת חיים, ברלין, 1928; מ. פרלמן: מדרש הרפואה, הוצאת דביר, תל-אביב, 1926; Israel's AH, *Talmudic Medicine*, 1847; Simon J, *Medicine in the Bible and Talmud*, 1933; Snowman J, *A Short History of the Talmudic Medicine*, MD Staples Press, London, 1933; Brim CJ, *Medicine in the Bible*, Froben Press, NY, 1936; Kagan S, *Talmudic Medicine*, Medical Leaves, 1940; Gordon MB, *Medicine Among the Ancient Hebrews*, ISIS Vol 33, 1941; Zimmels HJ, *Magicians, Theologians and Doctors*, 1952; Glenn J, *The Bible and Modern Medicine*, Jewish Forum, 1959; Rosner F, *Medicine in Bible and the Talmud*, 1975.

בדרכים בלתי מובנות על מנת להימנע משימוש בתרופות מובנות ומקובלות, כיוון שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות¹¹².

ה. תרופות וטיפולים במקרא ובתלמוד¹¹³

הרפואה במקרא

כללי – מרבית הידיעות והנתונים הרפואיים במקרא מתייחסים להשלכותיהם ההלכתיות והרוחניות / אמונתיות.

מאגיה – במקרא לא מצינו איזכור מפורש לטיפולים מאגיים, לשדים ולרוחות הגורמים למחלות, אם כי יש איזכורים על פגעים ונזקים הנגרמים על ידי שדים¹¹⁴. כמו כן אין במקרא איזכור להסברים

והחשוב ביותר בתחום זה הוא ספרו של פרויס Preuss J, *Biblich-Talmudische Medizin*, – 1911, Translated into English by Rosner F, 1978. וראה בספרו של פרויס, עמ' 583 ואילך רשימת ספרים בנושאי הרפואה בתלמוד בגרמנית, צרפתית ולטינית שהתפרסמו עד ראשית המאה הנוכחית. [114] ראה להלן בחלק ו. [115] על מקורות הלכתיים מאוחרים יותר המתייחסים לתיאוריית ארבעת הליחות – ראה Zimmels HJ, *Magicians, Theologians and Doctors*, 1952, pp. 78-80. [116] ראה דוגמאות בערכים הנוגעים לאיברים ולמערכות גופניות ספציפיים. [117] ראה ע' כהן הע' 180 ואילך. [118] ראה ע' מחלות. וראה עוד בערכים על מערכות ספציפיות. [119] ראה ע' בריאות הע' 30 ואילך. [120] ראה ע' ברכות ותפלות. [121] ראה Rosner F, *J Religion*, Health 14:294, 1975. וראה ברכות ח א, איכא סבי בבבל, והסיבה שמשכימים ומעריבים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ומכאן שחז"ל הכירו

הרפואה בספרות הקבלה

בספרי הקבלה למיניהם יש הרבה עניינים רפואיים והצעות טיפוליות, ואף ספרים הכוללים הרבה נתונים רפואיים וטיפולים, כגון ספר רזיאל המלאך, שלפי המסורת ניתן לנח לפני כניסתו לתיבה, וספר קרטינא הרופא¹²².

הרפואה בתלמוד

תיאורים רפואיים – בתלמוד יש הרבה ידיעות רפואיות מסוגים שונים: אנטומיה, פיסיולוגיה, פתולוגיה, מחלות, פציעות, גורמים אטיולוגיים, טיפולים ותחזיות¹²³. חלק מנתונים אלו מיועדים להבנה הלכתית או השקפתית, אך יש ידיעות רפואיות בתלמוד, שמתוארות כעובדות העומדות בפני עצמן¹²⁴.

ספר הרפואות – התלמוד מזכיר ספר רפואות שגנו חזקיהו המלך¹²⁵. יש

אומרים, שהוא ניתן על ידי מלאך לשם בן נח בהיותם בתיבה, והוא היווה את הבסיס הרפואי, שממנו העתיקו אחר כך חכמי הרופאים הראשונים איש איש ללשונו¹²⁶; ויש אומרים, שמקור הספר היה המלך שלמה¹²⁷, אשר היה בקי ברפואות¹²⁸.

ספר רפואות זה – יש אומרים, שהוא הכיל תרופות ממשיות וטבעיות¹²⁹; יש אומרים, שהוא הכיל תרופות סגוליות¹³⁰; ויש מי שכתב, שהוא הכיל תרופות הלקוחות מעבודה זרה¹³¹.

באשר לסיבת גניזתו על ידי המלך חזקיהו – יש מי שכתב, שאנשים נרפאו מהר מאד ממחלותיהם בעזרת ספר הרפואות, עד שלא הביאו אותם המחלות לידי תשובה, ולפיכך גנזו חזקיהו המלך, כדי שיהא ליבם נכנע על חולים, ויבקשו עליהם רחמים¹³², אך יש מי שדחה הסבר זה בכך שהדבר דומה לאדם רעב, שאוכל לחם ומודה לקב"ה, ואין צורך לגנוז ממנו

בכוחה של תפילה לאריכות ימים. דבר זה מקבל אישור מדעי רק בשנים האחרונות. [122] מוזכר בוהרר ח"ג דרצ"ט ע"א. [123] ראה א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 193 ואילך. וראה בערכים הנוגעים לאיברים ספציפיים. בערך זה יידונו רק ההיבטים הטיפולים המוזכרים בתלמוד. [124] שאלת ההשפעה של הרפואה היוונית והרומית על ידיעות חז"ל ברפואה נידונה על ידי חוקרים שונים, ואכמ"ל (ראה סיכום דעות שונות בנידון – Reichman E, *Torah u'Madda J*, 4:148, 1993. וראה א. שטינברג, פרקים בפתולוגיה בתלמוד ובנושאי כליו, תשל"ה, עמ' 7-5. [125] ברכות י ב; פסחים נו א. [126] הקדמה לספר הרפואות של אסף הרופא, בית המדרש חדר שלישי; שו"ת תשב"ץ סי' תמה; סדר הדורות, אות אלף תרנו. [127] רש"י פסחים שם, ורש"י מל"א ה יג; רמב"ן בהקדמה

לתורה (הוצאת שעוועל עמ' ד-ה); שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; היעב"ץ באיגרת ביקורת דכ"ז ע"א. גם הרמב"ם בפיהמ"ש פסחים ד ט מוזכר את המסורת שלמה חיבר ספר זה. [128] ראה רש"י מל"א ה יג. וכן יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר ח, פ"ה. [129] רש"י פסחים שם; הרשב"א שם. [130] הרמב"ן שם; היעב"ץ שם. [131] הרמב"ם מו"נ ג לו. [132] רש"י ברכות שם ד"ה שגנו, ופסחים שם ד"ה וגנו. וראה גם עין איה ברכות א עמ' 58. וראה מאמרו של א. סילברשטיין, דיני ישראל, ז, תשל"ו, עמ' 151 ואילך (החלק האנגלי), שהקשה ממה שמבואר בהרבה מקומות בש"ס, שדורו של חזקיהו היה דור כשר וישר ביותר, ושלמדו תורה יותר מאשר בימי משה ויהושע, וקשה שדווקא לדור זה היה צורך לגנוז ספר רפואות מחשש לחוסר אמונה וביטחון בה'. וראה להלן בהערה הבאה בשיטת

פה אי אתה רשאי לכותבם¹³⁷, ולכן גנו חזקיהו את ספר הרפואות¹³⁸.

תרופות בחז"ל — מבחינה טיפולית מצינו בחז"ל תרופות ואמצעי ריפוי משני סוגים עיקריים: תרופות טבעיות, ותרופות סגוליות¹³⁹.

רוב התרופות הטבעיות המוזכרות בתלמוד הם ממקור צמחי. תרופות אלו הוכנו על ידי בישולם, ונקראו שיקוי¹⁴⁰, או על ידי הכנתם לאבקה יבשה או מהולה במים, ונקראו סם¹⁴¹. תרופות אלו נלקחו בדרך כלל על קיבה ריקה למשך שלושה, שבעה, או שנים עשר יום¹⁴².

תחבושות נקיות או ספוגות באמצעי ריפוי נקראו רטיה, מילוגמא, או איספלנית¹⁴³.

שיטות למניעת מחלות כללו בעיקר המלצות תזונתיות¹⁴⁴.

משמעות התיאורים של תרופות בתלמוד — יש מי שכתב, שהרפואות המוזכרות

את הלחם מחשש שלא יהא לו בטחון בקב"ה, והוא-הדין הרפואה לחולה¹³³; יש מי שכתב, שחזקיהו המלך גנו את ספר הרפואות מפני שהוא הכיל דברים הקשורים בחכמת הכוכבים, שהוא ניחוש אסור מדיני עבודה זרה, ומה שבכל זאת כתבו דברים כאלו בספר מלכתחילה, הוא רק כדי ללמוד להבין ולהורות או להכיר מה שחשבו באותם זמנים, אבל לא כדי לעשות כן הלכה ולמעשה, וכאשר ראה חזקיהו שאכן עושים על פי זה, גנו את הספר¹³⁴; יש מי שכתב, שהיו בספר הזה מרשמים קטלניים, שרק רופא הבקי בהם ידע להשתמש בהם נכונה, אבל המון העם כשהשתמש בזה גרם לנוק רב ולמוות¹³⁵; יש מי שכתב, שחזקיהו גנו את ספר הרפואות כי הוא הכיל רפואות שהיו טובות בתקופות עתיקות, אבל בזמנו כבר לא היו טובות (או בגלל שהשתנו הטבעים, או בגלל שלא ידעו בדיוק כיצד להכין את התרופות), והוא חשש שיהא בזה משום הוצאת לעז על הראשונים¹³⁶; ויש מי שכתב, שגם ספר הרפואות היה חלק מגדרי התורה שבעל פה, שאסור היה להעלותם על הכתב, כדין דברים שבעל

[137] גיטין ס ב. [138] שו"ת צפנת פענח ח"א סי' יד. [139] ראה להלן בחלק ו. [140] ראה שבת קמז ב. [141] שבת פח ב; עירובין נד א; פסחים קיג א, ועוד. וראה על משמעות המושג הזה בספרו של פרויס, בתרגום האנגלי של פ. רוזנר *Biblical and Talmudic Medicine*, p. 434. ואגב, כבר הנביא דיבר על הכוח המרפא של הצמחים — 'זהו (והיה) פרוי למאכל ועלהו לתרופה' (יחזקאל מז יב). [142] גיטין ע א. על רפואות למחלות וחבלות מוגדרות — ראה בערכיהם של איברים ומערכות גופניים ונפשיים. [143] ראה כלים כח ג; שבת עה ב; פסחים כד ב. [144] ראה רמב"ם דעות פ"ד. וראה עוד בע'

החזו"א. [133] הרמב"ם פיהמ"ש פסחים שם. הוא מביא את ההסבר של רש"י מבלי לציין שרש"י כתבו. וראה בחזו"א אמונה ובטחון פ"ה אות ה, שההשוואה למוזנות לא נכונה, כי אוכל הוא צורך כל אדם מבחינה טבעית, בעוד שרפואה היא תיקון של עונש, ומכיוון שבימי חזקיהו היו כולם צדיקים ותלמידי חכמים, כמבואר בסנהדרין כ א, ושם צד ב, לפיכך היה מתאים להם שיטת הרמב"ן בפר' בחוקותי, ולכן גנו. [134] הרמב"ם בפיהמ"ש פסחים שם, ובמו"נ שם. [135] הרמב"ם בפיהמ"ש פסחים שם, ובמו"נ שם. [136] א. סילברשטיין, דיני ישראל, ז, תשל"ו, עמ' 151 ואילך (החלק האנגלי).

ו. רפואה סגולית

משמעות המושג – מושג זה כמשמעותו בימינו לא מופיע בתלמוד, אלא בלשון הפוסקים והמפרשים המאוחרים יותר. המשמעות המקורית של סגולה הוא אוצר, דבר יקר ונכבד¹⁵⁰, ורק מאוחר יותר הפך להיות במשמעות של 'מיוחד', 'סגולי', בעל תכונות מיוחדות¹⁵¹.

עניינים ותרופות סגוליים בתלמוד

כללי – בתלמוד ובפוסקים מצינו צורות שונות של עניינים סגוליים ומיסטיים, אשר רובם מתייחסים למצבים לא-רפואיים, אך מצינו שפע של מאמרים על רפואות סגוליות בצורות שונות, חלקם טיפולים 'חיוביים', היינו שימוש באמצעים סגוליים שונים לרפא מחלות, וחלקם טיפולים 'שליליים', היינו שימוש באמצעים סגוליים שונים כדי למנוע מחלות ופגעים.

דוגמאות מהתלמוד – להלן מספר דוגמאות לרפואות סגוליות המוזכרות בתלמוד¹⁵²:

ביצת חרגול (שהוא מין ארבה) מועילה לחולשת גידי הירכיים בדרך סגולה; שן

בתלמוד הם בגדר חלק מן התורה שבעל פה המסורה לנו בקבלה¹⁴⁵; ויש מי שכתב, שעצם העובדה שחז"ל הביאו תיאורים של מחלות ודרכי טיפול רפואיות הוא חלק מהרשות לרפא בדרכים טבעיות, ומתוך זה נראה שאין התלמוד חסר מכל החכמות, ולא יאמרו המלעיגים על חכמי התלמוד שהיו חסרים מחכמת הרפואה¹⁴⁶.

השימוש בימינו – גאונים וראשונים כתבו, שאין להשתמש ברפואות המוזכרות בתלמוד. ניתנו לכך מספר סיבות:

אין אנו יודעים לזהות את מרכיבי הרפואות המוזכרות בחז"ל; הם נאמרו ביחס למקומות מסויימים; השתנו הטבעים, והרפואות שבתלמוד אינן טובות בזמן הזה¹⁴⁷.

יש אף שאסרו להשתמש ברפואות אלו, וכתבו שיש חרם קדמונים על כך, כדי שלא להרהר אחרי חז"ל, ולא להוציא לעז על חז"ל¹⁴⁸. לעומתם, יש מי שכתבו, שאמנם רוב הרפואות שבתלמוד אסור להשתמש בהן בימינו, אבל יש חלק מהם שהראשונים לא נמנעו מלכותבם, ואולי חשבו שהם מועילים גם בזמנינו, או לפחות אינם מזיקים¹⁴⁹.

יא א ד"ה כוורא; כס"מ דעות ד יח. וראה בע' השתנות הטבעים הע' 106 ואילך. [148] ואמנם הרמב"ם השמיט את כל הרפואות המוזכרות בתלמוד. [149] ראה שד"ח מע' הרי"ש אות נד. [150] שמות יט ה; דברים ז ו; קהלת ב ח. [151] וראה עוד בספרו של צימלס, עמ' 112. על הקשר בין רפואה סגולית לרפואה חלופית ראה מאמרו של הרב בן פורת, מוריה, גיליון רצו-ח, עמ' פג ואילך. [152] ראה גם להלן בדיון

בריאות הע' 40 ואילך. וראה בהרחבה בספרו של פרויס, עמ' 553 ואילך. [145] שו"ת צפנת פענח ח"א סי' יד. [146] מהרש"א ח"א גיטין סח ב. ויש לעיין, שהרי מאותו טעם שלא להוציא לעז על חז"ל דווקא אסרו להשתמש בתרופות שבתלמוד (ראה להלן בהערות הבאות), ואולי הכוונה שחכמי ההלכה בכל דור צריכים למצוא מקום בספרות התורה וההלכה לשאר החכמות, כפי מצב הידיעות באותו זמן. [147] תוס' מו"ק

בהלכה — בין הפוסקים מצינו התייחסויות לתרופות וטיפולים שונים, כשהם מציינים כי מדובר בדרך 'בדוקה ומנוסה', או 'שהוכח בנסיון', או 'שנבדק פעמים הרבה ונמצא אמת' וכיו"ב. חלק גדול מטיפולים אלו היו סגוליים, וכמעט כל הטיפולים הללו התבררו עם הזמן כבלתי יעילים, וכבלתי הגיוניים מבחינה מדעית.

האסור והמותר בשימוש בסגולות — האיסור מן התורה 'ובחקתיהם לא תלכו'¹⁶³, בא להזהירנו להתרחק מכל דרכי האמורי, אף שאין בהם באופן ברור משום עבודה זרה¹⁶⁴, והם דברים שלא יגורם העיון הטבעי, אלא הם סעיפים ממעשה הכישוף¹⁶⁵, ומהם הלחשים והקמעים שאינם מן המומחה לרפואה¹⁶⁶. דרכי האמורי נימנו בשני פרקים של התוספתא¹⁶⁷. לפיכך יש איסור להאמין ולהשתמש בכוחות סגוליים בלתי מבוססים.

אכן, כל דבר שהוא משום רפואה, אין

של שועל, משמש לשינה¹⁵³; מסמר מעץ הצלוב, שאם תולים אותו על מי שיש לו קדחת תמידית, הרי זה מועיל לו¹⁵⁴; רוק של בכור לאביו (ולא לאמו) מסוגל לרפא מחלות עינים¹⁵⁵; מי שיש לו עצם בגרונו, מביא מאותו המין ומניח על קדקדו, ואומר ישר והפוך הלחש 'חד חד נחית בלע בלע נחית חד חד'¹⁵⁶; מדידת אזורו של החולה על מנת להשיבו לאיתנו, שמותר גם בשבת¹⁵⁷; שמירת השיליה או הטמנתה כדי שייחם לוולד¹⁵⁸; מנהג לדלות מים בכל מוצאי שבת, כי בארה של מרים סובב אז כל הבארות, ומי שפוגע בו וישתה ממנו, יתרפא מכל תחלואיו¹⁵⁹. יש מי שכתב, ששימוש בתרופות סגוליות בולט בהרבה בתלמוד הבבלי לעומת הירושלמי, ומקורו בעולם הבבלי והפרסי¹⁶⁰.

מקור הסגולות — יש מי שכתב, שהיה זה שלמה המלך שגילה את כוח הריפוי של צמחים ושל תרופות סגוליות¹⁶¹; ויש מי שכתב, שהגילוי של כוח הריפוי של צמחים ותרופות סגוליות היה על ידי משה רבנו¹⁶².

בספרו של צימלס עמ' 112 ואילך, על טיפולים סגוליים שונים בישראל ובעמים. וראה להלן, על צורות סגוליות מגוונות. [161] הרמב"ן בהקדמה לתורה. [162] רבנו בחיי, שמות טו כה. [163] ויקרא יח ג. [164] תוס' סנהדרין נב ב ד"ה אלא; תוס' ע"ז יא א ד"ה ואי. [165] מו"נ ג לו. [166] שערי תשובה, שער ג אות קד. [167] שבת פ"ז ופ"ח. וראה פירוט ודיון בעניין זה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ע' דרכי האמורי, עמ' תשו ואילך. וראה בס' מנהגי ישראל ח"א עמ' לג הע' 7, רשימת מנהגים שיש בהם לכאורה משום דרכי האמורי.

הפרטני על שיטות סגוליות שונות. [153] ראה ע' שנה הע' 117. [154] שבת סז א; טוש"ע או"ח שא כז. וראה בפיהמ"ש לרמב"ם שבת ו י. [155] ב"ב קכו ב; טוש"ע חו"מ רעז יג. הרמב"ם לא מביא דבר זה. וראה הרפואה והיהדות, עמ' 62-63 על רפואה זו. [156] שבת סז א. וראה להלן הע' 222. [157] טוש"ע או"ח שו ז. וראה שבת קנז ב, אלא ששם לא משמע שמדובר בדרך רפואית. [158] שבת קכט ב; טוש"ע או"ח של ז. הרמב"ם לא מביא זאת. [159] רמ"א או"ח רצט י. [160] ראה בס' הרפואה והיהדות, עמ' 53. וראה בספרו של פרויס, עמ' 140. וראה עוד

בו משום דרכי האמורי¹⁶⁸. יש הסבורים, שההיתר משום רפואה הוא דווקא אם ניכר שהוא לרפואה; ויש הסבורים, שאם יודעים שהוא משום רפואה – מותר, אף על פי שאינו ניכר שהוא לרפואה, ולא אסרו אלא דברי תוהו של עבודה זרה, שאין בהם כל תועלת¹⁶⁹.

מצינו מספר שיטות לחלק בין רפואות סגוליות שאין בהם משום דרכי האמורי, לבין סגולות שיש בהם משום דרכי האמורי:

אם התברר שהם מרפאים, אין בהם משום דרכי האמורי¹⁷⁰, והיינו שהגדרת רפואה שמתרת ומחוייבת על פי התורה הוא דווקא מה שהעיון הטבעי מחייב אותו, והעיון הטבעי יש לו שתי פנים, או מה שההגיון מחייב אותו, או מה שנתאמת על ידי הניסיון, אף על פי שאין ההגיון

מחייבו, ומודדים זאת על פי רמת הידע המדעי של אותו הדור. ולפי שיטה זו הגדרת רפואה סגולית היא שאין בה הגיון טבעי, אלא שיש שתי צורות של רפואה סגולית: כזאת שלא נתאמתה בניסיון, והיא אסורה משום דרכי האמורי, וכזאת שאף על פי שאין בה הגיון, ולפיכך אין היא בגדר רפואה מקובלת, אך בכל זאת נתאמתה בניסיון, ואין בה משום דרכי האמורי¹⁷¹.

כל שלא נאמרו במפורש בש"ס שהוא מדרכי האמורי – מותר, אף על פי שהוא רק דבר סגולי¹⁷².

רפואה הכתובה בספרי הרופאים שהיא מרפאה בדרך של סגולה – מותרת, ולא אסרו דברים סגוליים משום דרכי האמורי אלא באותם שהאמוריים המציאו מראש כדבר של עבודה זרה¹⁷³.

[168] שבת סו א, מחלוקת; חולין עז ב; ירושלמי שבת ו ט; רמב"ם שבת יט יג; טוש"ע או"ח שא כו. [169] והוא מחלוקת רש"י, רא"ש ור"ן שבת סו א. וראה מ"ב סי' שא סק"ה; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' פ. ומשמע שהשו"ע פסק, שצריך שיהא ניכר שהוא לרפואה, אך ראה בפתח הדביר או"ח סי' שא סכ"ז, שפסק כשיטות הפוסקים שאין צריך להיות ניכר אלא שהוא ידוע שהוא לרפואה. וראה מאמרו של הרב מ. הלפרין, אסיא, חוב' עה-עו, שבת תשס"ה, עמ' ד ואילך, שאם קיימת סברה רפואית הגיונית שהטיפול מועיל, או שקיים ניסיון אמיתי שטיפול זה מועיל, הרי הוא מותר. [170] מו"נ ג לו. ומשמע מדבריו, שדבר זה משתנה בהתאם להבנה הרפואית של כל דור, עיי"ש. וראה מה שכתב על דבריו בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; טוש"ע או"ח שא כו, ובנו"כ שם. [171] הרב ג.א. רבינוביץ, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' קטו ואילך. [172] שו"ת הרשב"א ח"א סי' קסו, וסי' תיג, וסי' תתכה (וראה

עוד שו"ת הרשב"א ח"ב סי' רפא, ח"ד סי' רמה וח"ה סי' קיט); הגמ"י ע"ז פי"א אות א; שו"ת האלף לך שלמה חיו"ד סי' רטו (וכתב זאת מדעתו, ופלא שלא הביא הראשונים הנ"ל). [173] כפת תמרים יומא פג א. וראה שם, שהקשה על הרמב"ם, שמצד אחד פסק, שמותר לצאת בשבת בכל הסגולות הללו, ובכל דבר שתולים אותו משום רפואה, והוא שיאמרו הרופאים שהוא מועיל (רמב"ם שבת יט יג); ומצד שני פסק, שמה שאמרו שכל דבר שיש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי הוא דווקא בדברים שהעיון הטבעי מחייב אותו, ושההגיון והניסיון הפשוט מחייבים אותו, אבל כל דבר שהוא משום סגולה, כגון מי שנשכו כלב שוטה שמאכילים אותו מחצר כבד שלו – אסור, משום שאין זה רפואה אלא סגולה (פיהמ"ש לרמב"ם יומא ח ד). ותירץ בשו"ת הרדב"ז ח"ה סי' אלף תלו, שבענין הלכות שבת כל מה שהוא דרך מלבוש מותר להוציאו, ולא חשוב מה מטרת

יש הסבורים, שכל המעשים שנאסרו משום דרכי האמורי הם דווקא לימים הקדמונים ובימי התלמוד, שבהם היתה עבודת אלילים נפוצה, אבל בדורות המאוחרים יותר אין להקפיד בזה¹⁷⁴.

עניינים סגוליים שונים¹⁷⁵

איצטגנינות או אסטרולוגיה היא העיסוק במהלך הכוכבים ובמיקומם, ובהשפעתם על גורלות בני אדם, וגורל העולם¹⁷⁶. הכוכבים נקראים גם מזלות¹⁷⁷, שכן מזל הוא הגורל הנגזר על ידי הכוכבים¹⁷⁸, והגויים מכונים עכו"ם, שהוא ראשי תיבות 'עובדי כוכבים ומזלות'.

העוסקים באסטרולוגיה נקראים הוברים השמים¹⁷⁹, כשדאים¹⁸⁰, או כלדיים¹⁸¹.

הלכות ומנהגים שונים נובעים מהאמונה באיצטגנינות, כגון הברכה 'מזל טוב', וענייני מזל שונים¹⁸². אכן, לכאורה אין מקום לברך איש או אשה מישאל בברכת 'מזל טוב', שכן המשמעות היא שהכוכב (מזל) הממונה על גורלו של המתברך יעשה לו טוב, והרי אין מזל לישראל¹⁸³, שעל ידי תפילה וזכות משתנה מזלו לטובה¹⁸⁴. יש הסבורים שכישוף¹⁸⁵ הוא חלק מאסטרולוגיה¹⁸⁶.

בענייני רפואה — האסטרולוגים בתקופות שונות לא רק ניבאו את העתיד על פי מערכות גרמי השמים, אלא אף השפיעו על העתיד באמצעות שימוש באביזרים שונים, כעין קמיעות, שהשפיעו על מערכות הכוכבים לריפוי ולשיפור מצבים שליליים, והיו ספרים מיוחדים על צורות שמימיות שונות וגלגלי הרקיע שיש

הלבישה של אותו דבר, ולכן אפילו דבר שלובשים לסגולה, כל עוד הוא דרך מלבוש שכן נהגים בני אדם, מותר לצאת בו בשבת, אבל לחלל שבת, או לאכול דבר איסור, מותר רק בדבר שהוא משום רפואה טבעית ומדעית, ולא בדבר שהוא משום סגולה בלבד. וראה במאמרו של הרב מ. זמיר, תחומין, טו, תשנ"ה, עמ' 363 ואילך, שהקשה מדין קמיע, שמוותר לצאת בשבת רק בקמיע מומחה, ולמה יהא אסור לצאת בקמיע שאינו מומחה, הרי זה דרך מלבוש. ולכאורה אפשר לתרץ, שאמנם לא נהגים בני אדם ללבוש קמיע שאינו מומחה, ולכן אין זה דרך מלבוש, ולא דווקא מפני שקמיע מומחה נחשב כרפואה וקמיע שאינו מומחה נחשב כסגולה. [174] דרכ"ת יו"ד סי' קעח סק"ז, וסי' קעט סקכ"ד. [175] לפי סדר א-ב. [176] ראה ישעיה מזו יג; ירמיה י ב; שבת קיט א, שם קנו א-ב; נדרים לב א; סוטה יב ב; סנהדרין סה ב-סו

א, שם קא א; בראשית רבה פמ"ד; ילקוט שמעוני ירמיה רמז רפה, ועוד. וראה בספרו של פרויס, עמ' 140-141, ובאנציקלופדיה עברית, כרך ה, ע' איצטגנינות, עמ' 453 ואילך. [177] מל"ב כג ה; ברכות לב ב; בראשית רבה י ד. וראה מו"נ ח"ב פ"י. [178] שבת קנו א. [179] ישעיה מזו יג. [180] דניאל ב ב, שם ד ד, ועוד. [181] שבת קיט א; פסחים קיג ב, ועוד. [182] ראה שו"ת הרמב"ן סי' רמב; טושו"ע יו"ד קעט ב; רמ"א יו"ד קעח ג, ועוד. [183] שבת קנו א; נדרים לב א. [184] רש"י שבת שם. אמנם ראה בתוס' שבת שם ד"ה אין, שלפעמים אין המזל משתנה. ובוודאי שלפי שיטת הרמב"ם אין מקום לברכה כזו. ושמעתי שהגרש"ז אויערבאך הקפיד לא לברך בברכת 'מזל טוב' אלא ברכה והצלחה וכד'. [185] ראה להלן הע' 188 ואילך. [186] ראה רמב"ן דברים יח ט; אברבנאל שם י — שהכישוף הוא סעיף מסעיפי הכוכבים וממנה תימשך.

מאשר גברים, ולכן מצות התורה היא 'מכשפה לא תחיה'¹⁹⁵, אך האיסור הוא אף על גבר מכשף¹⁹⁶.

עצם העיסוק בכשפים אסור מן התורה¹⁹⁷, ונחלקו הפוסקים אם האיסור הוא משום שיש ממש בכשפים¹⁹⁸, או שאין בהם ממש, וכל ענייני הכישוף הם הבל ושטות, אלא שהם נאסרו בגלל שעובדי עבודה זרה האמינו שהם ממשיים¹⁹⁹.

יש הלכות בשולחן ערוך המבוססות על חשש כישוף²⁰⁰. דיינים היושבים בסנהדרין היו צריכים לדעת על כישוף²⁰¹.

[195] שמות כב יז. ראה רש"י עה"פ על פי מכילתא וסנהדרין סו א; חינוך מ' סב. וראה עוד מל"ב ט כב; נחום ג ד. [196] סנהדרין סו א. [197] דברים יח י-יא; רמב"ם ע"ז יא טו. [198] רמב"ן דברים יח ט; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפג; ס' החינוך מ' סב; דרשות ר"י אבן שועיב, פר' ראה ד"ה ומה שלקחו; שו"ת הרשב"א ח"א סי' קסו וסי' תיג; שו"ת הריב"ש סי' צב; ביאור הגר"א על שו"ע יו"ד סי' קעט סק"ג. וראה עוד בשו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם סי' כז; מנחת קנאות פכ"ג ופכ"ה. [199] הגאונים, הובאו דבריהם ברד"ק שמו"א כח כד; אב"ע שמות כ ג, ויקרא יט לא; פיהמ"ש לרמב"ם ע"ז ד; רמב"ם ע"ז יא טז; המאירי שבת עז א, ופסחים קט ב; יש"ש חולין פ"ח סי' יג. [200] כגון טושו"ע או"ח ג גיא; שם תלג ז; טושו"ע יו"ד שפז ב. וראה עוד שו"ת ר"ח או"ז סי' קמד; שו"ת גור אריה יהודה חיו"ד סי' עח; שו"ת טו"ד מהדו"ג ח"ב סי' מו. [201] סנהדרין יז א; שם סח א; מנחות סה א. לפי רש"י הכוונה שידעו להשתמש באופן ממשי בכוחות כישוף, כדי להעניש בשעת הצורך; לפי תוס' מנחות שם ד"ה בעלי, ורמב"ם סנהדרין ב א, ושו"ת הרד"ב כת"י או"ח-יו"ד (ח"ח) סי' קצא, הכוונה שיכירו את תורת הכישוף, כדי

להם השפעות על חולאיים מוגדרים¹⁸⁷.

כישוף הוא עיסוק והפעלה של כוחות על-טבעיים על ידי בני אדם¹⁸⁸. המונח הוא נוטריקון 'כחש פמליה של מעלה', שעל מי שנגזר לחיות — ממיתים¹⁸⁹.

במקרא מופיעים ענייני כישוף בדרך כלל עם עיסוקים מאגיים אחרים כגון קוסם, מעונן, מנחש, בעל אוב, ידעוני וכיו"ב¹⁹⁰. חרטומי מצרים היו מכשפים¹⁹¹. נביאי השקר נקראו 'כשפים'¹⁹². חז"ל תיארו בכמה מקומות את מעשי המכשפים¹⁹³, והבדילו בין מעשי כשפים למעשי שדים¹⁹⁴. נשים עסקו יותר בכישוף

[187] ראה חזרי, מאמר א, צז; א"ע בראשית לא יח-יט, שמות כ ג-ה, ויקרא יט ד, דברים ד טז; אברבנאל במדבר כב ב; שו"ת הרשב"א ח"א סי' קסז, וסי' תיב-תיג; נימוקי סנהדרין סו ב. לדעת הרמב"ם בפיהמ"ש פסחים ד ט, ובמו"נ ח"ג פל"ז, היה ספר הרפואות שגנו חזקיהו ספר כזה של צורות כוכבים — ראה לעיל הע' 125 ואילך. וראה עוד על ספרים שונים באסטרוולוגיה לצרכי רפוי בספרו של צימלס עמ' 137-139 ועמ' 163-164. [188] וראה על גורי הכישוף ועל דיני כישוף בס' החינוך מ' סב, ובטור יו"ד סי' קעט. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, כרך א, ע' אחיזת עינים, עמ' תס ואילך, בשיטות הפוסקים בהגדרת כישוף. [189] סנהדרין סו ב. [190] דברים יח י-יא. [191] שמות ז יא. וראה סנהדרין סו ב. [192] ירמיה כז ט. [193] ראה פסחים קי ב-קיא א; סנהדרין סו ב. [194] ראה סנהדרין שם. וראה באריכות בפירוש אברבנאל, שמות ז ח — "אבל יקשה לי איך יהיה מעשה שדים מבלי כשפים, ואיך יהיה הכשפים מבלי שדים, ואם שניהם כאחד, איך הבדילו ביניהם". ליישוב שאלתו ראה מה שכתב אברבנאל שם י. וראה רמב"ן דברים יח ט; דרשות הר"ן, ד; שלטי הגבורים ע"ז כו א; נשמת חיים, מאמר שלישי, פי"ב-ו"ג; שו"ת נחלת שבעה ח"ב סי' עו.

יש מי שכתבו, שכל דבר שמכוון לטובה ולרפואה, אין בו משום כישוף, "אחר שיש תועלת בו מצוי בנסיון באמת, אין זה מן הצדדים האסורים, כי לא נאסרו רק מצד הנזק שבהם"²¹⁰. יתר על כן, כאשר מדובר בתהליכים טבעיים במהותם אין בזה גדרי כישוף ודרכי האמורי, גם אם בפרטים מסויימים הדברים נעשים שלא כדרך כל הארץ²¹¹.

לחשים – במקרא מוזכרים מלחשים²¹², או נבויי לחש²¹³, וכן מצינו לחשים כתובים שנישאו כקמיעות²¹⁴.

האיסור – יש לחשים שאסורים מן התורה משום חובר חבר²¹⁵, ודווקא לחשים שמועילים לרפואה, מותרים מדין

מצינו בין הפוסקים ציון של מספר מחלות שנחשבו כנגרמות על ידי כישוף, כגון אין-אונות²⁰², שגעון²⁰³, מומים ועיוורון²⁰⁴.

בענייני רפואה – יש שהתירו את השימוש בכישוף לכל מקרה שיש בו צורך ריפוי, כי בדורות המאוחרים יותר כבר לא עסקו בכישוף לצרכי עבודה זרה²⁰⁵, ולפיכך התירו לחולה לדרוש במכשפים ובקוסמים²⁰⁶; יש שאסרו לחולה לדרוש במכשפים ובקוסמים אפילו אם יש סכנת איבר, אלא אם כן יש סכנת נפשות²⁰⁷; יש מי שהתיר שימוש בכישוף רק במחלות שהן עצמן נגרמו לפי המשוער על ידי כישוף²⁰⁸; ויש מי שכתב, שאפילו במקום סכנת נפשות אסור להיזדקק לכישוף²⁰⁹.

צו. וראה מה שכתב עליו בשו"ת הרדב"ז ח"א סי' תפח. וראה עוד בס' מנחת אשר, בראשית, סי' ח אות א. [207] שו"ת רש"ל סי' ג, ויש"ש חולין פ"ח סי' יב; ש"ך יו"ד סי' קעט סק"א. וראה בס' חסידים מהד' ר"ר מרגליות סי' רה, וסי' תסט, וסי' תתשעב. וראה עוד שו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' מה. [208] בי"ד יו"ד סי' קעט. [209] שו"ת הרדב"ז ח"א סי' תפח; שו"ת משכנות יעקב חו"ד סי' מא. וכן משמע מב"י יו"ד סוסי' קעט, על פי הזוהר, ומנ"ח מ' תקיא בסופו. וראה עוד בנידון בראש יוסף חולין קה ב; מנ"ח מ' תקיא סק"ג; שו"ת בנין ציון ח"א סי' סז; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' פ. [210] ס' החינוך, מ' סב, על פי שבת סז א. וראה עוד ברמב"ן שמות ז יא. [211] ראה מאירי סנהדרין סז ב. וראה עוד בנידון במאמרו של הרב ש. אבינר, אסיא עה-עו, תשס"ה, עמ' 50 ואילך. [212] תהלים נח ו. [213] ישעיה ג ג. [214] ישעיה ג כ. [215] דברים יח י-יא; סנהדרין סה א; כריתות ג ב; רמב"ם ע"ז יא י וסנהדרין יט ד; טשו"ע יו"ד סי' קעט.

לשפוט את העוסקים בדבר זה; לפי שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג מטרת הלימוד של דייני הסנהדרין היא לדעת איך להינצל מהמכשפים ולא ליפול ברשתם. בשאלה אם מותר ללמוד ענייני עבודה זרה ודברים הקשורים לה על מנת להבין ולהורות, איזה סוגים מותרים, וממי מותר ללמוד זאת ראה – ר"ה כד ב; שבת עה א; רמ"א יו"ד קנה א; ש"ך יו"ד סי' קעט סק"ג; מרגליות הים על סנהדרין סח א; . [202] שו"ת בנימין זאב סי' קכו; יש"ש יבמות פ"ו סי' לח. [203] שו"ת צמח צדק ח"א סי' ו. [204] שו"ת נחלת שבעה ח"ב סי' עו. וראה עוד שו"ת בית שלמה ח"א סי' טו; שו"ת חות יאיר סי' צב; שו"ת מהרי"ט ח"ב סי' רו; שו"ת יכין ובו"ע ח"א סי' קכב. [205] שו"ת נחלת שבעה ח"ב סי' עו. וראה בתפא"י סנהדרין ז ז בבו"ע סק"ג, בשם מהר"י חאגיז, שנתבטלו כוחות הטומאה בשנים האחרונות. וכעין זה ראה בלח"מ ע"ז י א, שלא קיים בעל אוב, ויד רמ"ה סנהדרין סז ב כתב: "וכבר אבדו מן העולם בעלי מקצוע זה". [206] תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי'

התלמוד²¹⁶.

ואם ידוע שהוא מזכיר בלחש שם אלילים — אסור, אפילו הוא יודע שוודאי ימות; ואם הוא אפיקורוס, אפילו סתם לחש אסור²²⁵. יש מי שכתב, שאם הגוי מרפא בדרכי רפואה מקובלות, מותר להניח לו גם ללחוש ליהודי על מכתו²²⁶.

מצינו בתלמוד מספר לחשים למצבים רפואיים מוגדרים, כגון לריפוי עיוורון²¹⁷, למניעת עיוורון²¹⁸, לריפוי הכשת נחשים²¹⁹, ונגד קדחת שחין ואבעבועות²²⁰.

גוי שמרפא בדרכים בלתי מקובלות, ולא ידוע שמשמש בלחשים כלל, ואין הוא מין אדוק לעבודה זרה, אין איסור להתרפא ממנו, אבל בכל אופן טוב שלא ללכת אחרי דברים כאלו²²⁷; אבל אם הוא כומר, אסור להתרפאות ממנו בדרכים שלא על פי דרכי הטבע, ואפילו אם מדובר בסכנת נפשות²²⁸.

בדורות המאוחרים יותר אסרו להשתמש בלחשים השונים המוזכרים בתלמוד²²¹, פרט ללחש אחד המיועד למי שננעץ לו עצם בגרון²²².

יש מי שכתבו, שלחשים שאינם מוזכרים בתלמוד, ושאינן בהם שום השבעות למלאכים, ושאינן בהם פסוקים ודברי תורה, מותר ללחוש אותם. לפיכך מותר ללחוש את הלחש הנהוג נגד עין הרע: "משביע אני עליכם כל מיני עינא בישא"²²³; ויש מי שכתבו, שאף לחש זה אסור לאומרו בימינו²²⁴.

אסור להתרפאות בדברי תורה, והיינו שאסור לומר פסוקים על מכה, כגון 'כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך'; ואם גם רוקק, ואחר כך לוחש פסוקים, אין לו חלק לעולם הבא; אבל אם הוא בריא, ואומר פסוקים ומזמורי תהלים כדי להגן מפני נזק שעלול לבוא עליו — מותר²²⁹. ויש מי שכתב, שכל זה דווקא

גוי שבא לרפא בעזרת לחש — מותר, בתנאי שלא ידוע שמזכיר שם אלילים;

ובעמים בספרו של פרויס, עמ' 144 ואילך, ובספרו של צימלס, עמ' 140 ואילך. [221] יש"ש חולין פ"ח סי' יב. [222] הלחש המוזכר בשבת סו א. היתר זה כתבו ביש"ש שם; מהרי"ל בליקוטים. וראה גם בס' שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' קלא; ובס' ועלהו לא יבול, ח"ב עמ' קלה. [223] סוף ס' מורה באצבע להחיד"א; שו"ת קול גדול סי' ו; שד"ח מערכת הלמ"ד כלל קיז. [224] פתח הדביר, הובאו דבריו בשד"ח שם. [225] ע"ז כו-כח; טושו"ע יו"ד קנה א. [226] הג"ה במרדכי ע"ז סי' תתנו. וראה מה שכתב על זה בשו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קו. [227] שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קו. [228] שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' פ. [229] סנהדרין צ א; שם קא א; שבועות

[216] ראה ר"ן שבת סו א ד"ה כל דבר; ב"י א"ח סי' שא; שו"ת חות יאיר סי' רלד. [217] גיטין סט א. [218] ע"ז יב ב. [219] סנהדרין קא א. יש אומרים, שהלחישה היא קודם ההכשה, וכדי שלא יזיקו — רש"י, יד רמ"ה ומאירי שם; ויש מפרשים, שהכוונה ללחשים אחרי ההכשה, ואף על פי שאין לחישות אלו מועילות כלום, מותר בחול ובשבת, כדי ליישב דעתו של החולה, שהוא חושב שהדבר מועיל, והרי זה כדי שלא תיטרף דעתו — הרמב"ם ע"ז יא יא, וטושו"ע יו"ד קעט ו. [220] שבת סו א. וראה שם הרבה לחשים, שלפי רש"י שם אין משמעות למילות הלחשים, אלא כך הוא הלחש. וראה עוד על לחשים בישראל

עין רעה או עין הרע הוא מונח המציין את הכושר המיוחס לבני אדם להזיק על ידי מבט עיניהם. מצינו בחז"ל התייחסות לעין הרע כדבר מזיק, וניתנו הנחיות שונות כיצד להימנע מנזקו של עין הרע²³⁵. משום עין הרע נקבעו הלכות ומנהגים שונים²³⁶.

קמיע הוא חפץ הנתלה על הצוואר²³⁷, נישא על הגוף²³⁸, או מוחזק בקרבת האדם, כגון מתחת למשכבו, על קיר הבית, בכניסה לבית וכיו"ב, לצורך סגולה של מזל, ריפוי, או מניעת מחלה. השם נגזר מ'קמע', שפירושו קשר²³⁹. צורות הכתב היו מיוחדות, וכמו כן היו ציורים שונים בעלי משמעות מיסטית-קבלית. הצורה החיצונית של הכיס שבו נישא הקמיע אף היא היתה מגוונת (משולש, טבעת, נרתיק מאורך או עגול וכיו"ב), וגם החומר ממנו נעשה הכיס היה מגוון (עור,

אם אומר הפסוקים בלשון הקודש, אבל אם אומר בלעז, אין איסור, ומכל מקום אם רוקק, יש להיזהר גם בלשון לעז²³⁰. ואם מדובר במצב של סכנת נפשות, הכל מותר²³¹.

יש מי שכתב, שאין איסור לומר פסוקי תהלים על חולה, אם בנוסף לזה עושה גם פעולות רפואיות טבעיות כמו תרופות וניתוחים, ולא נאסר לומר פסוקי תהלים על חולה אלא אם אינו עושה מלבד זה פעולות רפואיות רגילות אחרות²³². כמו כן מותר לומר פרקי תהלים בדרך תפילה ותחנונים, אבל לא בדרך של לחש על מכה מסויימת של החולה²³³.

יש הסבורים, שהאיסור ללחוש דברי תורה הוא דווקא על מכה, אבל במחלה כללית כמו חום — מותר²³⁴.

כ א, ושם נה ב; שבת נו ב; פסחים נ ב (ובתוס' שם ד"ה ומגדלי); סוטה לו ב; ב"מ קז א (ובטושו"ע חו"מ שעח ה. וראה בעינים למשפט ב"מ שם, בטעם הדבר שהרמב"ם והסמ"ג השמיטו דין זה); ירושלמי שבת ו ט, ושם יד ג; ויקרא רבה ט ט, ושם טז ח. וראה משנה אבות ב יא. [236] ראה טושו"ע או"ח קמא ו (ומ"ב שם סקי"ט, ברכ"י שם אות ו, כף החיים שם סקכ"ט, קיצושו"ע כג יג); שם שג טו; שם שה יא; כף החיים יו"ד סי' קטז סקפ"ב, בשם ס' זכירה. וראה עוד השלכות לעין הרע — שו"ת מהר"ם רוטנברג (למברג) סי' קמ; שו"ת הרמ"א סי' ב; שו"ת בית יהודה יעלה חאבה"ז סי' יד; שו"ת באר משה ח"ח סי' לו אות ג; שו"ת רבבות אפרים ח"ח סי' נא אות ג. [237] ראה ב"ב טז ב — אבן טובה שהיתה תלויה בצווארו של אברהם אבינו, שכל חולה הרואה אותה מיד מתרפא. [238] ראה שבת סה א; טושו"ע או"ח שא כח. [239] ראה תוספתא דמאי ב יז.

טו ב; רמב"ם ע"ז יא יב (וראה שם מה שהאריך בזה); טושו"ע יו"ד קעט ח-י. וראה תוס' פסחים קיא א ד"ה נפתח. [230] רמ"א שם ח. וראה בש"ך שם סקי"א. וראה מה שכתב בנידון בס' מנחת אשר, בראשית, סי' ח אות' ג-ה. [231] תוס' שבועות שם ד"ה אסור; תוס' פסחים קיא א ד"ה נפתח; רי"ף סנהדרין קא א; טושו"ע שם ח. [232] שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' ל, על פי המאירי שבת סז א. [233] שו"ת ציץ אליעזר שם, על פי ס' החינוך מ' תקיב; מהרש"א שבת סז א; תורת חיים שבועות טו ב. ויתכן שטעם ההבדל הוא שהתורה היא רוחנית, ולפיכך מותר "להשתמש" בה לצרכים רוחניים בלבד, ולכן כאשר מדובר באמירת פסוקים כתפילה או בבקשה לעתיד, יש בזה חיוק רוחני, ומותר; לעומת זאת כאשר לוחשים פסוק על מכה בהווה, יש בזה שימוש בתורה לצרכים פיסיים-גופניים, וזה אסור. [234] פתח עינים להחיד"א שבועות טו ב, בשם כמה ראשונים. [235] ראה ברכות

מתכת). השימוש בקמיעות הוא קדום מאד, וכל העמים והתרבויות השתמשו בהם בצורות שונות²⁴⁰.

במקרא ובתלמוד – קמיע בצורה מובהקת לא מוזכר במקרא. בתלמוד יש התייחסות לקמיעות שונות: קמיע מומחה ושאינו מומחה²⁴¹, קמיע של כתב, היינו כיס של עור ובו השבעות כתובות על קלף או נייר, וקמיע של עיקרים, היינו כיס של עור המכיל עשבי מרפא או עיקרי צמחים אחרים²⁴². היו גם קמיעות מחפצים שונים, כגון חגורה מעור אדם²⁴³, לב של שועל²⁴⁴, וכיוצא בזה. היו קמיעות לבני אדם, וקמיעות לבעלי חיים²⁴⁵.

בקמיעות נכתבו השבעות שונות בשמות מפורשים של הקב"ה, בכינויים, ובשמות מלאכים ושדים, או בפסוקי מקרא²⁴⁶. קמיעות שהכילו מרכיבים של עבודה זרה, בין אם היו עשויים מחומר של עבודה זרה, או הכילו משפטים של עבודה זרה – אסורים, ואילו מבין המכבים שנהרגו במלחמה נענשו על שנשאו קמיעות של עבודה זרה²⁴⁷.

ביחס לעצם השימוש בקמיע לרפואה – יש מי שכתב, "יש קמיעין מומחין לרפואה ולחכמה ולשמירה ולדברים אחרים, ורובן תלויים בכותב, ואיתמחי גברא שכיח יותר מאיתמחי קמיע וכו', ואף גם זאת לא לעולם מועילים, אלא יש עיתות שאין פועלים כלום"²⁴⁸.

השימוש בקמיעות היה מיועד למנוע מחלות ומצבים שליליים אחרים, כגון הפלות, והוא נקרא אבן תקומה²⁴⁹, מחלת הכפיון²⁵⁰, שגעון²⁵¹, חום²⁵², הגנה על יולדת²⁵³, הגנה על תינוקות²⁵⁴, וכן כדי להרחיק שדים, מזיקים ועין הרע²⁵⁵.

יש לציין, כי אפילו בשלהי המאה ה-20, במדינות מערביות מתקדמות מבחינה רפואית וטכנולוגית, יש שימוש לא מבוטל בקמיעות על ידי חולים שונים, כולל חולים ביחידות לטיפול נמרץ²⁵⁶.

מותר להתרפאות בקמיע, אפילו יש בהם שמות, וכן מותר לישא קמיעות שיש בהם פסוקים. ודווקא להגן שלא יחלה, אבל לא להתרפאות בהם מי שיש לו מכה או חולי; אבל לכתוב פסוקים בקמיעות

באנגלית הוא נקרא amulet or talisman. [240] דיון נרחב על קמיעות ראה בספר – Schrire T, *Hebrew Amulutes. Their decipherment and interpretation*, London, 1966. [241] שבת סא א-ב. וראה מ"ב סי' שא סקפ"ט וביאורו"ל שם סע' כה ד"ה כגון. [242] שבת שם. [243] מעשה טוביה ח"ג יט; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' פט. [244] שו"ת שמש צדקה סי' כט. [245] שבת נג ב; רמ"א או"ח שה יז; מ"ב שם סק"ס. וראה רש"י סנהדרין סח א ד"ה וצרור. [246] וראה עוד על קמיעות בספרו של פרויס, עמ' 146 ואילך, ובספרו של

צימלס, עמ' 135 ואילך. [247] ראה ספר מכבים ב יב מ. [248] רב האי גאון, אוצר הגאונים, מס' חגיגה. [249] שבת סו ב; טושו"ע או"ח שג כד. וראה הרפואה והיהדות עמ' 59, הע' 82. וראה בע' הפלה הע' 19. וראה עוד שו"ת טוטו"ד מהדו"ג ח"ב סי' מז. [250] שו"ת שער אפרים סי' צ. [251] שו"ת דברי חיים ח"א חאבהע"ז סי' יג; שו"ת עין יצחק חאבהע"ז סי' כ. [252] שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' נ. [253] שו"ת מלמד להועיל ח"ב סי' סג. [254] קידושין עג ב. [255] שו"ת מהר"ם רוטנברג (למברג) סי' קמ; שו"ת רש"ל סי' מז. [256] ראה – Barr

— אסור²⁵⁷.

שדים ורוחות רעות, או רוחות הטומאה, הם כוחות או ישויות על-אנושיים, הפועלים ביקום ובאדם לטוב ולרע.

דין כתיבה של קמיע בשבת או רפואות סגוליות הקשורות בחילול שבת — ראה ערך שבת.

במקרא מוזכרים שמותיהם של שדים אחדים²⁶², רוחות רעות²⁶³, ושעירים²⁶⁴. בתלמוד מוזכרים שדים שונים במקומות רבים²⁶⁵.

מותר לצאת בשבת בקמיע מומחה, בין בחולה שיש בו סכנה, ובין בחולה שאין בו סכנה²⁵⁸; קמיע שאינו מומחה, אף על פי שאין יוצאים בו בשבת, מותר לטלטלו²⁵⁹.

טובים או רעים — יש שהגדירו שדים ורוחות טובים לבני אדם, ואף הציעו דרכים לקרוא להם לעזרת חולים²⁶⁶. אכן, על פי רוב מתוארים השדים והרוחות כרעים לבני אדם, הגורמים להם נזקים שונים ומוות, ופוגעים בכריאותם ובשלומם הגופניים והנפשיים²⁶⁷. לפיכך נקראים השדים גם סתם 'מזיקין', או מלאכי חבלה²⁶⁸.

דליקה שפרצה בשבת, ויש במקום האש קמיעות שיש בהם פסוקים — יש אומרים, שאין מצילים אותם, ויש אומרים שמצילים אותם²⁶⁰.

שדים ורוחות — בחז"ל אין הבחנה מפורשת בין שדים לרוחות, ואמנם יש

מותר להיכנס עם קמיעות לבית הכסא דווקא אם הם מכוסים בעור, ואם לאו — אסור²⁶¹.

א"ע ורמב"ן שם, ששעירים הם שדים; דבאי"ב יא טו. [265] ראה ברכות ו א; שבת קנא ב; עירובין ק ב; פסחים קי א-קיא ב; מגילה ג א; יבמות קב א; גיטין סו א-סח ב; ב"ב עג א; סנהדרין מד א; הוריות יב א; כריתות ז א; נידה כד ב; בראשית רבה ז ז; במדבר רבה יב ג, ושם טז טו; ועוד. [266] ראה שו"ת המיוחסות לרמב"ן סי' רפג; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; מעשה טוביה ח"ב עמ' פו. וראה רמב"ן בראשית ד כב, שהיו ספרים לשימוש בשדים. אמנם ראה ס' חסידים (מרגליות) סי' רה, שמוהיר מפני עיסוק בשדים. [267] ראה שו"ת אור זרוע ח"א סי' קכד; שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' עז; שו"ת חיים שאל סי' נג. מתוארים אף שדים שבעלו אשת איש — ראה שו"ת מהר"ם מלובלין סי' קטז; שו"ת נשמת חיים ח"ג סי' טז; שו"ת חיים שאל סי' נג. [268] אבות ה ו; ברכות נ א, שם נד ב; שבת קיט ב; תנחומא משפטים יט; שם נשא

Rosner J, et al, *IMAJ* 2:278, 2000. F, *JAMA* 282:307, 1999. [257] טושו"ע יו"ד קעט יב. על נוסחי פסוקים ושמות שונים בקמיעות ראה — שו"ת הרמב"ם סי' ז, ובמור"נ ח"א פס"א-ס"ב; שו"ת דבר שמואל סי' שלב; שו"ת חיים ביד סי' פא; שו"ת חסד לאברהם סי' ד; שו"ת האלף לך שלמה חאבה"ע"ו סי' עח. [258] שבת סא א-ב; טושו"ע או"ח שא כה. וראה שם חילוקי דינים בנידון. וראה עוד בשו"ת אגרות משה חאו"ח ח"א סי' יח; שם חאו"ח ח"ה סי' יח. [259] טושו"ע או"ח שא לג. וראה במ"ב שם סקכ"ט, אם מותר לצאת בו לכרמלית, עיי"ש. [260] טושו"ע או"ח שלד יד. וראה מ"ב שם סקמ"ב. [261] טושו"ע יו"ד רפב ו. [262] ראה דברים לב טו-יח, כד, ובאונקלוס ורשי" שם (וראה על שד זה בטושו"ע או"ח תקנא יח); ישעיה ל"ד יד; תהלים צא ה, ושם קו לז-לח. [263] שמו"א טז טו. [264] ויקרא יז ז (וראה אונקלוס, רש"י,

שכתבו, ששדים ורוחות רעות הם היינו הך²⁶⁹. אבל בין חכמי ימי הביניים מצינו הבחנה בין שדים לרוחות. הם תפסו את השדים כיצורי ביניים בין אדם למלאך, בעוד שהרוחות הן רוחות המתים היוצאות מקבריהם לאחר מות הגוף²⁷⁰.

רוח רעה נקראה בספרות הקבלה ובימי הביניים גם בשם דבוק, היינו רוח רעה שנכנסה ונדבקה באדם, הגורמת לו למחלת רוח, ומדברת מגרוננו כאישיות זרה לו. בדרך כלל נחשב הדבוק כגלגול של נשמה קודמת שבאה לתקן את עצמה. הכוח לגרש דבוק ניתן ל'בעלי שם'.

יש הלכות ומנהגים שונים המוזכרים בשולחן ערוך, אשר הם מבוססים על חשש של רוח רעה²⁷¹. אכן, הרבה דברים המוזכרים בתלמוד שאסורים משום רוח רעה לא הובאו ברמב"ם, ואף לא בטור-שולחן ערוך²⁷². יש מי שכתבו,

יש מי שכתבו, שמעיקר הדין אין לראות בפניה לשדים לצרכי ריפוי משום איסור כישוף²⁷⁸, ולפיכך לצורך רפואה מותר לשאול מן השד, הן בחול והן לדברים הנמצאים בש"ס לא שמים ליבם כלל. וראה עוד בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' כ; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קפט, ושם ח"ו סי' קיא אות ה. [273] ראה בע' השתנות הטבעים הע' 115 ואילך. וראה בכור שור שבת פב א; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קא; שו"ת משנה הלכות ח"ג סי' סא. וראה בס' שמירת הגוף והנפש, מבוא פ"ח. [274] ראה פר"ח יו"ד סי' קטז אות ט; כנסת הגדולה יו"ד סי' קטז הגב"י אות כז ואילך; שו"ע הרב הל' שמירת גוף ונפש; מנורת המאור נר ו. וראה בס' שמירת הגוף והנפש. [275] שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קיא אות ה. [276] שו"ת שבות יעקב, הובא בפת"ש יו"ד סי' קטז סע' ד. והביאו דבריו להלכה בדעת תורה יו"ד סי' קטז סקל"ח; שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קיא אות ה. וראה בשו"ת בית שלמה חיו"ד ח"א סי' קפט. [277] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' כ; שו"ת ציץ אליעזר חיו"ד סי' לה אות א. [278] בי"ד

כג; טשו"ע או"ח צ ו; רמ"א או"ח תפא ב. [269] ראה שו"ת התעוררות תשובה ח"א סי' רכ, בשיטת רגמ"ה, רש"י ותוס' בכמה מקומות בש"ס כגון תענית כ ב; חולין קה ב-קז ב; ר"ה כח א. [270] דבר זה מתואר בהרחבה בספר חסידים. לביאור מקיף על מהות השדים והרוחות – ראה ס' נשמת חיים, מאמר שלישי, פי"ב-י"ג; אוצר יו"ד החיים, אות תתסח ואות תתצט. [271] ראה טשו"ע או"ח ד ב, ט; שם קפא ב; רמ"א שם תריג ב; טשו"ע יו"ד קטז ה (על פי פסחים קיב א. וראה שו"ת ציץ אליעזר סי' לה אות א); רמ"א יו"ד שנח ג; טשו"ע אבהע"ז יז י; שם קמא יט. [272] וכבר הקשה באומר השכחה (הגר"י פיק) בסוף הספר אות צא, למה לא מובאים כל הדברים הללו בפוסקים. ויותר מזה הקשו בשו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז, ובשו"ת נובי"ת חאבהע"ז סוסי' עט, שבזמנינו מקפידים יותר בצוואות ר' יהודה החסיד, ואפילו בשיחות של זקנות, ואילו

בשבת²⁷⁹; ויש הסבורים, שכל מעשה שדים הרי הוא בכלל כשפים²⁸⁰. ומכל מקום רוב העוסקים במעשה שדים, ואפילו לטובת החולים, אינם נפטרים מהם בשלום, על כן שומר נפשו ירחק מהם²⁸¹.
מציאות — באופן כללי נחלקו חכמי ישראל בשאלת מציאותם של שדים ורוחות רעות, כישוף, וכל העניינים הסגוליים שאינם מובנים בהגיון המדעי האנושי. יש מחכמי ישראל שכפרו לחלוטין במציאותם, וסברו שאין אלו אלא

דברי הבאי, הבל, שקר, ושטות, ולא נאסרו בתורה אלא משום איסורי עבודה זרה²⁸²; לעומתם היו מחכמי ישראל שהוקיעו את ההתנגדות לכל העניינים הסגוליים והמציאותיות הבלתי-מובנות²⁸³, וחייבו את האמונה בכישוף, בשדים ובסגולות מסיבות שונות, ובעיקר מפני שאין אנו מבינים מה שקבעו חז"ל בעניינים הסגוליים, והם דברים למעלה מן הטבע, ומקובלים על פי החכמה האמיתית²⁸⁴. במיוחד יש לציין שרוב חכמי ישראל התייחסו לאיצטגנינות כחכמת אמת²⁸⁵.

בפרקי משה, מאמר כב, 'פרקים התלויים בסגולות', וכנראה ציין אותם כחלק מהתייחסות פסיכולוגית לטיפול בחולה, שכן אף שלדעתו המקצועית של הרמב"ם לא היה בזה ערך, אך מכיוון שהעולם בזמנו האמין ברפואות אלו, היה בזה משום עזרה נפשית לחולה — ראה הרב מ. זמיר, תחומין, טו, תשנ"ה, עמ' 363 ואילך. כמו כן יש לציין כי הרמב"ם מזכיר רוח רעה במונח של מחלת נפש מסוג דכאון — ראה פיהמ"ש לרמב"ם שבת ב ה; רמב"ם גירושין ב יד. [283] ראה רמב"ן דברים יח ט; ביאור הגר"א יו"ד סי' קעט סקי"ג. [284] ראה רמב"ן שם; רבנו בחיי שמות כב יז; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רפו; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג, וסי' תתכה; שו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתמח; ספר החינוך מ' סב, ומ' תקיא; שו"ת שמש צדקה סי' כט; שו"ת חות יאיר סי' רלג; ביאור הגר"א יו"ד סי' קעט סקי"ג; ערוה"ש או"ח רמ"י. וכן כתב הראי"ה קוק בהערותיו למו"נ ח"א סופ"ב, שבדורותינו שהופיע אור הקבלה נודע ששגגה היא ביד הרמב"ם, והשמות והקמיעות יש בהם דברים נשגבים ומועילים, ולא כל מה שאינו מובן לשכל האדם הוא בטל (הדברים הובאו באוצרות הראי"ה, ח"ב עמ' 944-945). וראה עוד רמח"ל, דרך ה', ח"ג סופ"ב. [285] ראה פירוש רב סעדיה גאון לסי' יצירה; ר' שלמה אבן גבירול בכתר מלכות; א"ע שמות כג כח, שמות כח ל, דברים ד יט; הרלב"ג, מלחמות ה', ב ב; ראב"ד תשובה ה ה; רמב"ן בראשית א טז, ויקרא כג כד,

יו"ד סי' קעט. וראה בטור שם, בשם הרא"ש ובשם הרמ"ה. [279] טושו"ע או"ח שו יח. [280] מאירי ויד רמה, סנהדרין סו ב; טור יו"ד סי' קעט, בשם הרמ"ה. [281] ב"י יו"ד שם; רמ"א שם טז. [282] ראה א"ע ויקרא יז ז; ר"ח סנהדרין סו ב; מאירי סנהדרין צו א. וראה בשו"ת הרדב"ז ח"ג סי' תתמח. וראה גם טושו"ע יו"ד קעט ו. אכן בראש המתנגדים לאמונה במציאות כוחות בלתי מובנים כאלו, כולל אסטרוולוגיה, היה הרמב"ם — בפיהמ"ש ע"ז ד ז, ובמשנה תורה ע"ז יא טז, ובמו"נ ג לו. וראה גם באיגרתו של הרמב"ם לר' יונתן הכהן ממונפליה, ובאיגרת תימן. הרמב"ם כרופא דחה את השימוש הרפואי במיסטיקה, ברפואת אליל, בקמיעות ובלחשים, על אף שכל אלו היו בשימוש נרחב עד ימיו, ואף המשיכו לשמש את עולם הרפואה עוד 600 שנה אחריו — ראה מאמרו של ז. מונטנר, בספרו של הרב י.ל. מיימון, חיי הרמב"ם, עמ' קמו ואילך. ואמנם בהתאם לעמדה זו לא מזכיר הרמב"ם בחיבוריו ההלכתיים כלל עניני שדים ורוח רעה, ובהלכות שלפי התלמוד הם נובעים מכוחות אלו נתן הוא הסברים אחרים, וראה בלח"מ שביתת העשור ג ב. אמנם יש מי שהסבירו את שיטת הרמב"ם שדווקא בזמנו ובזמניו אין לחוש כלל לרוח רעה ולשדים — ראה תבו"ש יו"ד סי' ו סקי"ד; לח"מ שביתת העשור ג ב; מלבי"ם ארצות החיים סי' ד אר"י סק"ד. יחד עם זאת מצינו הן בכתביו הרפואיים והן בכתביו ההלכתיים איזכורים לטיפולים רפואיים סגוליים, ובעיקר

אמנם יש שהתייחסו גם לאסטרוולוגיה במידה של ספקנות, או שהגבילו את כוחה²⁸⁶.

הסברים – אלו מבין הפוסקים שהאמינו באמיתות הכוחות הסגוליים הסבירו את יכולת הריפוי של טיפולים סגוליים בדרך הבאה: "כי באמת הדברים הפועלים בסגולה, אין פעולתם בפלא מהם, אלא בטבע מסוגל, רצוני לומר בטבע לא ישיגנו עיון החכמים, ואולי אפילו החכם שבחכמים, לרוב העלם הטבע ההוא מכלל המון האנושי מצד שהוא אדם, כסגולת האבן השואבת שהברזל קופץ עליה"²⁸⁷. היינו יכולת הריפוי הבלתי מובנת אך האמיתית, דומה ליכולת המגנט, שהיא בוודאי עובדה אמיתית, אך (באותם זמנים) בלתי מובנת. ואמנם רבים מהפוסקים התייחסו לכוח הריפוי הבלתי מובן של תרופות סגוליות כמו לכוח המגנט²⁸⁸.

בזמן הזה – אף לשיטות הפוסקים

שהדברים הסגוליים המובאים על ידי חז"ל הם מציאות אמיתית, יש מי שכתבו, שעכשיו אין המזיקים מרובים כבזמן הגמרא²⁸⁹, ובסילוק הנבואה ורוח הקודש נתמעטו גם כוחות השדים והרוחות, ולפיכך בזמנינו נחלשו מאד כוחות הטומאה והשדים²⁹⁰; יש הסבורים, שיש סוגים של שדים ורוחות רעות שמסוכנים גם בזמנינו, ויש כאלו שאינם מסוכנים עוד²⁹¹; יש הסבורים, שבזמנינו אין כלל שדים, רוחות רעות, כשפים ועניינים סגוליים אחרים, אשר תוארו בהרחבה על ידי חז"ל, והם בטלו מן העולם²⁹², "ועתה שהתפשט האור האלקי על כל בשר, וראה כל בשר כי אין עוד מלבדו, לכן הטומאה כליל תחלוף, וכבר גער ה' בשטן, ונתבטלו כוחות הטומאה האלו, וכל בעלי האומנות האלו ייבש ידם וכו', והאמונה באלה כעת תכונן רק במוחם של השוטים והתינוקות"²⁹³. אכן יש מי שכתבו, שלא נשתנו הטבעים בעניין השדים והרוחות וכיו"ב, ועדיין מצויים הם בינינו, או שעל כל פנים יש לחשוש לכל הסכנות הנובעות

דברים יח ט; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תרנב; רבנו בחיי שמות יא ד; הגר"י אייבשיץ, יערות דבש, ח"א; רמח"ל, דרך ה', ח"ב פ"ז; הגר"א ביאורו על סי' יצירה, ועוד. [286] ריה"ל, כוזרי מאמר ד אות ט ואות כג; ר' חסדאי קרשקש, אור ה', ד ד; ר' יוסף אלבו, סי' העיקרים, ד ד. וראה לעיל הע' 282, שהרמב"ם דחה את האיציטנגינות מכל וכל, והתייחס אליה כמו ליתר הכוחות הבלתי מובנים. [287] שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיב. [288] ראה שו"ת הרמב"ן סי' אלף תקיט; דרשות הר"ן דרשה ד; שו"ת חות יאיר סי' רלג; ועוד. [289] רב האי גאון, הובא בערוך ע' אספרגוס. וראה פסחים קיב ב, שאביי גירש את המזיקים המוזכרים בתלמוד. [290] סי' מקור חיים לבעל שו"ת חות יאיר סי' ד סע' ג; שו"ת רב פעלים

ח"ב קונט' סוד ישרים סי' ט. [291] ראה טושו"ע או"ח רפח ט, שמשמע שמי שנרדף על ידי רוח רעה יש בו סכנה, ולעומת זאת הביא הרמ"א או"ח שכח לה, שאין סכנה ברוח רעה. וראה תוס' חולין קז ב ד"ה התם, ותוס' יומא עז ב ד"ה משום, שהרוח הרעה הנקראת שיבתא אינה מצויה בינינו; ובמרדכי שבת פר' המוציא כתב, שרוח רעה השורה על ביצה קלופה לא שכחה בינינו. וראה בארצות החיים סי' ד המאיר לארץ סקל"ב, וכף החיים יו"ד סי' קטז אות מד, שיש לחלק בין הרוחות הרעות, שיש חזקות ויש רפות. [292] יש"ש חולין פ"ח סי' יב. וראה בע' השתנות הטבעים הע' 113 ואילך. וראה לעיל, בשיטת הרמב"ם. [293] הר"י חאגיז בס' עץ החיים, הובא בתו"ת דברים פ"ח אות סד.

מהם כפי שמנווהו"ל²⁹⁴.

— סין, הודו וטיבט, ומרביתן עוסקות במחלות כרוניות בלתי קטלניות, אשר כוללות מרכיבים של כאב וסבל.

התרפאות בדברים סגוליים אסורים — יש מי שכתב, שאסור להתרפאות על ידי רפואה סגולית שיש בה דבר של איסור, ואפילו במקום פיקוח נפש²⁹⁵; ויש אומרים, שאם הסגולה בדוקה, והמרפא הוא מומחה וירא שמים — מותר, ואפילו אם יש בדבר איסור²⁹⁶.

ז. רפואה משלימה או חלופית

כללי — הרפואה 'הרגילה', המכונה גם מערבית, מקובלת, קונבנציונלית, שמרנית, ניצבת כיום מול הרפואה המשלימה, המכונה גם חלופית (אלטרנטיבית), הוליסטית²⁹⁷.

ידועות כיום יותר מ-150 שיטות רפואה שונות הנכללות בהגדרה הרחבה של הרפואה המשלימה²⁹⁸, היינו שיטות טיפוליות המבוססות על אידיאולוגיות ונוהגים עתיקים, ושאינן מבוססות על מחקרים ניסויים מבוקרים. מרבית הרפואות המשלימות מקורן במזרח הרחוק

היסטוריה — ראשיתה של הרפואה המשלימה/חלופית היא עתיקת יומין, ועקרונותיה יושמו ברפואה הסינית וההודית העתיקה, ובמידה רבה נהגו בהתאם לעקרונות כאלו מרבית העוסקים ברפואה בעולם העתיק. חלק מעקרונות הרפואה החלופית מוזכרים גם בתלמוד ובמפרשים²⁹⁹. עדנה חדשה יש לשיטות השונות במאתיים השנים האחרונות³⁰⁰.

במדינות מזרח אסיה, בעיקר סין, הודו ולאחרונה גם יפן, מוכרת הרפואה המשלימה/חלופית באופן רשמי, העוסקים ברפואה זו מוכרים על ידי הממסד, קיים ביטוח בריאות ממלכתי גם לשיטות כאלו, וקיימות מכללות ואוניברסיטאות המלמדות שיטות אלו בצורה מסודרת. גם בעולם המערבי נחקקו חוקים במספר מדינות אשר מסדירים את העיסוק ברפואה המשלימה/חלופית³⁰¹.

to Good Practice. Oxford University Press, 1993; Ernst E, et al, *Isr J Med Sci* 33:808, 1997. וראה עוד על השיטות השונות של רפואה חלופית במאמרים — Kaptchuk TJ and Eisenberg DM, *Ann Intern Med* 135:196, 2001; Angell M and Kassirer JP, *N Engl J* ;2001 302 *Med* 339:839, 1998. וראה להלן הע' [300] על ואלך. [299] ראה להלן הע' 311. קורות הרפואה המשלימה ראה — Cooter R (ed), *Studies in the History of Alternative Medicine*, New York, 1989. וראה עוד — Oberbaum M and Halevi J, *IMAJ* 6:47, 2004. [301] ראה להלן בפירוט חלק מהטיפולים

[294] ראה בע' השתנות הטבעים הע' 115 ואילך. [295] רמב"ם פיהמ"ש יומא פג א. [296] שיטת הרמב"ן והרשב"א — ראה שו"ת אדמת קודש ח"א חיו"ד סי' ו; ברכ"י או"ח סי' שא סק"ו; שו"ת פרי הארץ ח"ג חיו"ד סי' ב. וראה שו"ת יביע אומר ח"א חיו"ד סי' ט אות ז, ושם ח"ד חיו"ד סי' כ אות ז, ושם ח"ה חאו"ח סי' לב אות ה. [297] אכן יש להדגיש, כי אין כיום עדיין הסכמה על המינוח הכולל של הטכניקות השונות בתחום זה — ראה Eisenberg DM, et al, *N Engl J Med* 328:246, 1993; Borkan J, et al, *J Fam Practice* 39:545, 1994. [298] BMA, *Complementary Medicine, New Approaches*

הגדרה – יש הרואים בשיטות הבלתי-קונבנציונליות רפואה חלופית, הבאה במקום הרפואה הקונבנציונלית, ויש הרואים בה רפואה משלימה, הבאה כתוספת לרפואה הרגילה.

המחלה היא רק נקודת מעבר זמנית ברצף של החיים, ולכן יש להתייחס למיכלול ההיבטים הנפשיים והגופניים של החולה, ולחינוך כולל לבריאות.

עקרונות הרפואה המשלימה/חלופית הן:

אכן מרבית התיאוריות של הרפואה המשלימה תואמות חוקים מאגיים ומיתוסים יותר משהן תואמות כללים מדעיים הניתנים להוכחה³⁰².

גישה הוליסטית (שלימה), היינו הסתכלות על האדם כשלם שאינו ניתן להפרדה, לא בחלקי הגוף ולא בנפש. לפיכך אין בין העוסקים ברפואה משלימה/חלופית מומחים לתת-מקצועות כמו ברפואה הרגילה. מרבית התיאוריות של הרפואה המשלימה/חלופית מבוססות על ההנחה כי השלם משתקף בכל חלקיו, קיימת אחדות אחת מתחת לפירוד, והפירוד הוא אשליה, בעוד שהאיחוד הוא אמת בסיסית.

הרפואה המשלימה שמה דגש רב על רפואה מונעת, היינו תשומת לב לעקרונות למניעת מחלות כדבר עיקרי וחשוב יותר מאשר הטיפול במחלה שכבר התהוותה. זה כולל תזונה, היגיינה ותרגילים פסיים ונפשיים.

העוסקים ברפואה משלימה מדגישים את ההסתכלות על החולה ולא על המחלה, ולפיכך מקדישים הם זמן רב לשיחה, לקיחת פרטים מפורטים מהעבר ומתיאור הבעיה הנוכחית, והקשבה רבה לתלונות החולה.

המטרה העיקרית היא לרפא את החולה, ולשפר את מצבו על ידי טיפול בגורמי המחלה ולא בתסמיני המחלה. האחריות על הטיפול במחלה, ובעיקר על מניעת מחלות, היא על החולה עצמו, בהדרכת המרפא.

במרבית השיטות המשלימות יש נסיון לבנות תוכנית טיפול אישית, המותאמת לחולה האינדיבידואלי, וההסתכלות עליו היא כעל מיקשה אחת, היינו גישה הוליסטית, ולא הסתכלות על מחלה מסוימת, איבר בודד, או תסמין בודד.

אמצעי האיבחון העיקרי, וכמעט היחיד ברפואה המשלימה/חלופית הוא התישאל הרפואי (אנמנזה), היינו הבירור המדוקדק והפרטני של תלונות החולה, התנהגותו, ואורח חייו. יש גם בדיקה גופנית, כולל הסתכלות בעינים ובצפורניים. אכן, כמעט שאין שימוש באמצעי עזר מעבדתיים.

הרפואה המשלימה/חלופית מבוססת על תצפיות אמפיריות עתיקות, על

The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology. Penguin Books, 1986

החלופיים. [302] על תפיסות מיתולוגיות שונות ויחסן למדע ראה – Levi-Strauss C,

תיאוריות אקסיומתיות ואידיאולוגיות, ולא דווקא מדעיות, והראיות העיקריות לאימות הן על סמך מקרים בודדים או סדרת מקרים. לא ידוע כל בסיס מדעי למרבית התיאוריות והטיפולים השונים של הרפואה המשלימה.

והיעדר התחדשות ועידכון של הידע והטיפולים.

כמו כן תוארו גם תופעות לוואי של תרופות הומיאופטיות, אם כי בשכיחות נמוכה בהרבה בהשוואה לתרופות קונבנציונליות.

נזקים – אף כי הרפואה המשלימה/חלופית איננה גורמת בדרך כלל לנזקים, בכל זאת תוארו מספר אפשרויות לנזקים של הרפואה המשלימה:

מתן תרופות בלתי יעילות למחלות הניתנות לריפוי באמצעים קונבנציונליים, ועקב כך החמרה במצב ואף נזק בלתי הפיך, או איחור באבחנה נכונה של המחלה בגין אי-שימוש באמצעי איבחון מעבדתיים קונבנציונליים.

אפשרות להדבקה במחלות זיהומיות שונות וקשות בשיטות דיקור (אקופונקטורה).

הרעלות של מרכיבים שונים הכלולים בצורות שונות של טיפולים משלימים.

גרימת שברים לחוליות בכירופרקטיקה.

פתח לרמאויות בגלל חוסר בקרה ופיקוח, ובגלל השיטות הבלתי מבוקרות של הרפואה המשלימה.

היעדר שיטת ביקורת עצמית ובקרה,

שיטות שונות – השיטות של הרפואה המשלימה/חלופית מתחלקות למספר תת-קבוצות: רפואה מזרחית (הודית, סינית, טיבטית, קוריאנית, מונגולית), רפואה המבוססת על תזונה (צומות, צמחונות, טבעונות, מאקרוביטיקה, צירופי מזון, נטורופתיה), רפואה תרופתית (צמחי מרפא, הומיאופתיה, פרחים, מלחי אוסלר), רפואה ידנית (רפלקסולוגיה, כירופרקטיקה, אוסטיאופתיה, מסאז'), רפואה תנועתית (אלכסנדר, פלדינקרייז, פאולה, טאי צ'י), רפואה מיסטית (מדיטציה, ספיריטואליזם, הילינג, מרפאי אמונה, אבני חן), רפואת הרפיה נפשית (יוגה, היפנוזה, ביו-פידבק, ריפוי במוזיקה וריפוי באומנות), ואחרים (הידרותפיה, אירידולוגיה, אקופונקטורה).

להלן תיאור קצר של מספר שיטות של הרפואה המשלימה/חלופית, ודרכי הטיפול שלהן³⁰³:

אירידולוגיה³⁰⁴ – השיטה פותחה במאה הי"ט למנין האומות על ידי ד"ר איגנץ ון-פקסלי מגרמניה.

עמ' 50 ואילך, בעניין שיטות חלופיות מיסטיות כמו הילינג ורייקי. [304] מילה מורכבת משתי מילים יווניות iris or iridos = קשת (במובן של קשתית העין); logos = מילה, תורה.

[303] מסודר לפי סדר א-ב. כמובן ישנן עוד שיטות רבות, שלא תוארו כאן, וראה על כך במאמר – Glick S, *IMAJ* 7:604, 2005. וראה מאמרו של הרב ש. אבינר, אסיא עה-עו, תשס"ה,

הומיאופתיה³⁰⁷ — מייסד שיטה זו היה הרופא הגרמני סמואל כריסטיאן פרידריך האנמן³⁰⁸. תיאור השיטה פורסם על ידו לראשונה בשנת 1796, וזו השנה הנחשבת לראשית תקופת ההומיאופתיה. שעתה היפה של ההומיאופתיה היתה בזמן מגיפת הכולירה בלונדון באמצע המאה הי"ט למנין האומות, כאשר התמותה בבתי החולים ההומיאופתיים היתה רק 18%, בעוד שבבתי החולים הקונבנציונליים התמותה היתה פי שלושה. אכן, הסיבה להבדלים אלו היתה בזה שהרפואה הקונבנציונלית דאז השתמשה בשיטות של הקזות דם, הקאות מכוונות וכיו"ב, שכמובן לא היו יעילות לטיפול ייחודי בכולירה, ואדרבה הוסיפו נזק והעלו את התמותה. כיום התמותה מכולירה בשיטות הומיאופתיות לא השתנתה, ונותרה בסדר גודל של 18%, אך התמותה מכולירה בעזרת טיפול קונבנציונלי של נוזלים, תיקון אלקטרוליטים ואנטיביוטיקה הורידה את התמותה לשיעור אפסי.

יסודות השיטה: דומה מרפא דומה, ולפיכך אותו חומר אשר בריכוז גבוה יגרום להופעת התסמינים המתוארים על ידי החולה, ישמש במיהולים גבוהים מאד, כמעט אין-סופיים, כתרופה לאותם תסמינים. ההנחה היא שהממיס 'זוכר' תכונות של החומר הנמהל בו עד שרכוזו אפס, ושהציר שסביבו סובבות תכונות החומר (מרוכז-מזיק, מהול-מועיל) הוא האדם. הרפוי הוא תוצאה של ערוור כוח

יסודות השיטה: אזורי הגוף השונים מיוצגים בקשתית העין, ושינוי בהם יכול לרמוז על מחלה או על אפשרות למחלה באיברים המתאימים.

השיטה מבוססת על ניתוח המבנה והצבע של קשתית העין.

אוסטיאופתיה — ראה כירופרקטיקה.

אקופונקטורה³⁰⁵ — שיטת טיפול ואילחוש הידועה בסין מזה כ-3000 שנה.

יסודות השיטה: כל איבר פנימי קשור קשר הדוק באמצעות רשת של צינוריות עם נקודותיו המקבילות הקבועות בעור. בסך הכל יש 365 נקודות כאלו (כמספר ימי השנה), והן מפוזרות על פני כל הגוף. נקודות אלו נמצאות ברובן על קווים העוברים לאורך הגוף, הנקראים בשם מרידיאנים. דקירת מחט מתאימה באחת הנקודות בעור משמשת כתמריץ או כמנקז לאיבר הקשור לנקודה הנדקרת.

קיימות תשע מחטים שונות מבחינת צורתן ועוביין. המטפל קובע את מיקום הדקירות, סוג המחט, עומק הדקירה, תנועת הדיקור, ומשך הזמן עד לחילוצה, בהתאם לתלונות החולה³⁰⁶.

באופן מסורתי נוהגים המטפלים הסינים לשלב גם ריפוי צמחים ושינויים באורח החיים עם האקופונקטורה.

הדקירות — ראה Clement-Jones V, et al, *Lancet* 2:946, 1980 [307] מילה מורכבת משתי מילים יווניות homois = דומה; pathos = סבל, חולי. [308] Samuel Chr. Fr.

[305] מילה מורכבת משתי מילים לטיניות punctura = דקירה. [306] יש הסבורים, שההשפעה האנלגטית של האקופונקטורה קשורה בשיחרור אנדורפינים בגין

חיות ברוח האדם על ידי החומר הנמלה לתמיסה³⁰⁹. העקרון שדומה מרפא דומה הוא עתיק יומין³¹⁰, ותפיסה זו היתה מקובלת גם ביהדות³¹¹. קיים 'מילון' הומיאופתי מיוחד³¹², המרכז את כל התסמינים, ובמקביל מובאות כל התרופות המתאימות לתסמינים הללו. השיטה לא מתייחסת לסיבות המחלות אלא לתסמינים שלהם.

כיום יש מוסדות חינוך מיוחדים להוראת הומיאופתיה, הן באירופה והן

באר"ב, וכן מתקיימים קורסים להוראת המקצוע, בעיקר על ידי החברות המייצרות תרופות הומיאופתיות. קיימים בתי חרושת לייצור תרופות הומיאופתיות, וישנה רשימת תרופות רשמית (פרמקופיאה) של תרופות כאלו באר"ב ובאירופה.

מחקר השוואתי ראשון בין שיטות קונבנציונליות והומיאופתיות נערך בשנת 1978³¹³. מאז נערכו עוד מחקרים שונים לבדיקת יעילות התרופות ההומיאופתיות בשיטות שונות³¹⁴, ובשנת 1991 פורסם

Hahnemann (1755-1843). [309] Fulder ראה S, *The Handbook of Complementary Medicine*, Oxford University Press, 2nd ed, 1988; Stanway A, *Alternative Medicine – A Guide to Natural Therapies*, Penguin Books, 1986. [310] ראה בספרו של צימלס עמ' 114 ואילך, על מקורות בעולם העתיק. [311] כגון יומא פג א, בעניין חצר כבד של כלב שוטה; שבת ס א, בעניין הוצאת עצם שנתקעה בגרון על ידי עצם דומה על הצוואר. וראה רמב"ן במדבר כא ט, שמסביר שיטה ריפויית בכך שמשתמשים במזיק עצמו כדי לרפא את הנזק שהוא גורם, אך מסיים "שוו אמנו בפלאי כוחות הנפש", ויתכן שייחס סגולות רפוי אלו רק מבחינה פסיכולוגית, כעין תגובת אינבו, וי"ל. וראה גם בתו"ת במדבר פכ"א אות יא. וראה עוד דוגמאות בספרו של צימלס עמ' 141 ואילך. ולעומת זאת ניתן לכאורה לומר שיסוד עקרוני זה נדחה כבר על ידי הרמב"ן במדבר כא ט, שכתב שם, שדרכי התורה הם נס בתוך נס, שתסיר הנזק במזיק ותרפא החולי במחליא, כמו שהזכירו ביורהו ה' ע"ג, וכן במלח אלישע במים, וידוע מדרכי הרפואות שכל נשוכי בעלי הארס יסתכנו בראותם אותם או בראות דמותם. משמע מדבריו שבדרכי הרפואה הטבעית דווקא שימוש במזיק מחמיר את הנזק, ורק בדרכי נס נכונה הדרך העקרונית הזו, וי"ל. [312] מילון זה נקרא repertory. [313] Gibson .RG, et al, *Br J Clin Pharmacol* 6:391, 1978. במחקר זה בדקו את היעילות של סליצילטים מול

תרופות הומיאופתיות בטיפול בדלקת מיפרקים שיגרונית. לעבודה זו היו הרבה ליקויים מתודולוגיים מבחינה מחקרית. [314] לדוגמא, בראשית שנות ה-80 של המאה ה-20 נערך מחקר מבוקר לבחינת יעילות תרופות הומיאופתיות, שבו נעשה נסיון לבדוק תמיסת טיפול הומיאופתית שנמהלה 30 פעם, לעומת תכשיר אינבו אחר, לטיפול בקדחת השחית. נמצא כי התרופה ההומיאופתית השיגה עדיפות על פני תכשיר האינבו האחר, והנחת המחברים היתה שכוחות חיים חדרו לתרופה ההומיאופתית – Reilly DT, et al, *Lancet* 2:881, 1986. אכן, בביקורת על העבודה התברר כי בתום 5 שבועות נותרו רק 67% מכלל החולים שנכללו במחקר באופן מקורי, ולפיכך אין ערך סטטיסטי לעבודה זו; בעבודה מבוקרת נוספת מאותה תקופה נטען, שבעזרת תרופות הומיאופתיות הצליחו לגרום לדה-גרנולציה של בזופילים, והממצאים תוארו כחריגים לחוק פעילות המסות – Davenas E, et al, *Nature* 333:816, 1988. אכן בביקורת על העבודה שפורסמה שבוע לאחר מכן באותו כתב-עת התברר שהמחקר לא בוצע על פי מדדים מדעיים מקובלים, וכי התוצאות היו אשליה – Maddox J, et al, *Nature* 334:287, 1988; במחקר מנורבגיה נבדקה באופן השוואתי ההשפעה של תרופות הומיאופתיות מול אינבו על מידת הכאב, נפיחות רקמות רכות, עוצמת הדמם, ויכולת פתילת הפה לאחר ניתוח לעקירת שן. לא נמצא כל הבדל משמעותי בין שתי

שלהשפעה פסיכולוגית יכולה להיות משמעות, כגון בשליטה על כאבים. אכן, למרות השיקולים המדעיים הללו יש הטוענים כי תיתכן השפעה חיובית של תרופות הומיאופטיות מעבר להיבט הפסיכולוגי, אף שאין עדיין הוכחה מדעית משכנעת לאפשרות זו³¹⁸.

הידרותרפיה³¹⁹ — שיטה עתיקת-יומין שנהגה ביוון העתיקה.

יסודות השיטה: המים בצורות שונות משמשים לטיפול במחלות שונות. השימוש במים נעשה בכמה דרכים, כגון חבישות עם מיכלי מים קרים או חמים; אמבטיות חמות או קרות, עם או בלי תוספת של צמחים או מינרלים; הזרמת מים בעוצמות שונות על חלקי גוף שונים.

השיטה מומלצת לטיפול בכאבים, בפצעים, בהגברת זרם הדם, ובמחלות נפש.

כירופרקטיקה³²⁰ ואוסטיאופתיה³²¹ — יוצר השיטה הכירופרקטית היה דניאל דוד פאלמר (1845-1913), ויוצר השיטה האוסטיאופתית היה אנדרו סטיל (1828-1917).

מאמר-סקירה על למעלה מ-100 עבודות כאלו³¹⁵. מסקנת החוקרים היתה, שבשלב זה אין די בעבודות שפורסמו כדי להגיע למסקנות סופיות על יעילות הטיפול ההומיאופתי, בעיקר בגלל האיכות המתודולוגית הנמוכה של רבות מהן, אבל יש בהן כדי להצדיק המשך מחקר מבוקר בנידון. כיום ישנם מספר גופים בארה"ב ובאירופה, אשר מרכזים נתונים על מחקרים השוואתיים בין הרפואה המערבית לבין הרפואה המשלימה, ומעודדים מחקרים בתחומי הרפואה המשלימה³¹⁶.

יש לציין, כי מבחינה מדעית יש התנגדויות רבות לשיטת ההומיאופתיה, שכן השיטה חסרת כל הגיון מדעי, שהרי מדובר במינונים אפסיים של חומר פעיל, לאחר מיהולים רבים ביותר, ובעיקר בגלל מיעוט מחקרים אובייקטיביים בשיטות מחקר מודרניות (ניסויים אקראיים, סמוי כפולות וכיוצ"ב). מבחינה מדעית ניתן לראות את הצלחתה כפעולת אינברו³¹⁷, וההצלחה נובעת מאמונת המרפא ההומיאופת שדרכו נכונה, ומאמצעי השינוע שלו על החולה. לפיכך, לא מדובר בטיפול פרמקולוגי אלא בהשפעה פסיכולוגית, וזה מוגבל רק למצבים

[316] וראה עוד על גישות רפואיות ביחס להומיאופתיה במאמר Eskinazi D, *Arch Intern Med* 159:1981, 1999. placebo effect [317]. Berkowitz CD, *Lancet* — ראה [318]. 344:701, 1994. [319] מילה מורכבת משתי מילים יוניות hydor = מים; therapeia = שירות לחולה, טיפול בחולה. [320] מילה מורכבת משתי מילים יוניות — cheir = יד; pratein = לעשות. [321] מילה מורכבת משתי מילים יוניות — osteon = עצם; pathos = סבל, חולי.

הקבוצות, ומכאן שאין לתרופות הומיאופתיות השפעה ייחודית אפילו על כאב — ראה BMJ 310:1339, 1995. באופן דומה לא נמצאה השפעה חיובית על נפיחות וכאבים ברקמות רכות לאחר חבלה — Lokken P, et al, *BMJ* 310:1439, 1995. וראה עוד, *BMJ* 302:316, 1991; *Pediatrics* 93:719, 1994; *Lancet* 344:1279, 1601, 1994; *Br J Clin Pharmacol* 27:329, 1989; *Pain* 24:1, 1986. [315] Kleijnen J, et al, *BMJ* 302:316, 1991.

הסבורה שהטיפולים שלהם יעילים לבעיות שריר ושלד בלבד, ולעומתם יש תת-קבוצה הסבורה שטיפולים כירורגיים טובים למחלות כלליות מגוונות כמו אסתמה, כפיון, הפרעות עיכול וכיו"ב.

מדיטציה – שיטת הרפיה של הגוף והנפש³²². מקורה בתרבויות המזרח הרחוק, ובמקורה היא שיטה דתית של התרבויות הללו. בשנים האחרונות נעשה בה שימוש גם למטרות רפואה, כגון במצבי יתר לחץ דם, במצבי חרדה, ובכאבים כרוניים.

מבחינת ההלכה – יש מי שכתב, שאם עושים זאת בדרכי הטכס המקובלים בפעילות זו, יש בזה סימנים מובהקים של עבודה זרה, והדבר אסור בהחלט; ואם עושים את טכניקת המדיטציה בלי הפולחן הנלווה, אין בזה איסור, אבל שומרי תורה ומצוות אינם נזקקים לזה כלל³²³. וכן יש מי שכתב, שאם הדבר נעשה לצורך חיזוק בריאות הגוף ושמירתו, צריך לזה בירור אישי מיוחד על ידי רופאים מומחים, המכירים ומטפלים באיש הנידון; ואם זה עניין לערך הרוחני, החינוכי והמוסרי, שומר נפשו ידע להישמר מלהתבלבל בזה, ואין לנו שום צורך ועניין לסיוע ברכוז המחשבה ממקורות זרים ונוכרים, אלא מתוך דרכנו היהודית של 'שויתי ה' לנגדי

יסודות השיטות: תקלות תיפקודיות באיברים הפנימיים נגרמות בשל הפרעה בזרימה עצבית עקב פגמים בעמוד השדרה. הנחת היסוד היא, שעמוד השדרה הוא אחד הגורמים הקובעים יותר מכל את בריאותו של הגוף, משום שהוא הציר המרכזי המוביל את העצבים אל המוח, ואל יתר חלקי הגוף. לפיכך כל סטייה מן המבנה התקין של עמוד השדרה גוררת אחריה הפרעה במחזור הדם, וירידה ברמת תיפקודם של איברים הקשורים לאותו חלק של עמוד השדרה.

האבחנה בשתי השיטות הללו מבוצעת על ידי המרפא בעזרת תחושת השינויים בחוליות הגב ובאגן הירכיים באצבעותיו. כיום שתי התורות התאחדו למעשה, כאשר האוסטיאופת מרבה להשתמש בגפיים כבמנופים בעת תיקון הגב, בעוד שהכירורגט מעדיף את הלחיצה הישירה על החוליות.

שיטות אלו יעילות בעיקר לסובלים מכאבי גב. הטיפול נעשה על ידי החזרת החוליות למקומן, ובכך משיגים את הסרת הלחץ הבלתי-תקין על העצבים.

קיימים בתי ספר להוראת המקצוע הזה בארה"ב ובאירופה.

יש תת-קבוצה של כירורגטים

נ. אופיר, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 408 ואילך. [323] שו"ת עשה לך רב ח"ב סי' מז; הרב ש. אבינר, תחומין, ו, עמ' 163 ואילך. וכן דעת הגר"ע יוסף, הובאו דבריו במאמרו של ח. ליפשיץ, תחומין, א, עמ' 273 ואילך.

[322] הגדרת המונח 'מדיטציה' והטכניקות הכלולות בה היא בעייתית – ראה בנידון בספר Shapiro DH, *Meditation: Self-Regulation Strategy & Altered State of Consciousness*, New York, 1980. וראה עוד במאמרו של הרב

תמיד', "וכל מעשיך יהיו לשם שמים"³²⁴. ויש מי שכתב, שביסוד השיטה על התבוננות עצמית והתבודדות יש דברים חיוביים ורצויים, אלא שנילוו לשיטה סממנים של עבודה זרה ופולחן אישיות, ולכן צריך לעודד את השיטה בדרכים נכונות ללא הפולחן הנילוה³²⁵.

נטורופתיה – היינו ריפוי טבעי.

קיימים בתי ספר מיוחדים לרפואה נטורופתית בארה"ב ובגרמניה.

פאולה – השיטה פותחה בישראל על ידי פאולה גרבור בסוף שנות ה-40.

יסודות השיטה: הפעלת השרירים הטבעתיים סביב פתחי הגוף. באמצעות תירגול והפעלה חוזרת של שרירים אלו ניתן לחזק שרירים חלשים, אפילו הם מרוחקים, ולשפר את תפקודם. השיטה יעילה בעיקר לאלו הסובלים מבעיות שמקורן בחולשת שרירים.

פלדנקרייז – השיטה פותחה בישראל על ידי ד"ר משה פלדנקרייז (1904-1984). הוא החל ליישם את שיטתו בשנת 1945.

יסודות השיטה: האדם הוא יחידה

יסודות השיטה: הצטברות חומרי פסולת בגוף כתוצאה מאכילת מאכלים בלתי נכונים היא הגורם העיקרי למחלות. שיטה זו מבוססת על ההנחה שכל המחלות הן ביטוי להפרת המאזן הטבעי של הגוף.

תפקיד הנטורופת הוא לסייע למטופל להביא את הגוף למצב של בריאות. השיטה מושתתת על אורח חיים ותזונה נכונים. הגישות הטיפוליות העיקריות בשיטה זו הן ייעוץ תזונתי, שימוש בצמחי מרפא, תוספות מזון כמו ויטמינים ומינרלים, הימנעות מתוספות בלתי טבעיות כמו חומרים משמרים, צבעי מאכל וכיו"ב, וחשיבות בהרקת המעיים באופן סדיר, מניפולציות מכניות ידניות כמו עיסוי, ולעיתים גם שילוב של שיטות אחרות של רפואה משלימה כמו

and Kabbalah, 1982; *Jewish Meditation – A Practical Guide*, 1985. וראה על שיטתו במאמרו של הרב נ. אופיר, תחומין, שם. וראה שם, על מדיטציות 'יהודיות' אחרות. [325] שערי הלכה ומנהג, הופסות ומילואים, סי' קז. [326] אגב, כבר הרמב"ם בהקדמה לסדר זרעים כתב: "רופא בקי, כל זמן שיוכל לרפא במזונות, לא ירפא בתרופות".

[324] שתי איגרות מאת הגרצ"ה קוק, הובאה באוצרות הראי"ה ח"ד עמ' 316. וראה עוד בשו"ת דעת כהן סי' ט, בענין ספיריטואליזם. יש שניסו 'לייהד' את המדיטציה, ולתת לה תכנים יהודיים, ואף להחליף את ניגון 'המנטרה' שמקורה קרוב לוודאי אלילי, בצלילים אחרים. בעיקר יש לציין את עבודותיו של הרב אריה קפלן בנידון – *Meditation and the Bible*, 1978; *Meditation*

הסינית, והמרפא הסיני קובע באיזה שיטה להשתמש בכל מקרה לגופו: דיקור במחטים³²⁸; טכניקות נשימה ותנועה³²⁹. טכניקות אלו משלבות תנועה של גוף עם נשימות מתואמות. השיטה באה לשפר את הזרימה של 'האנרגיה' בגוף; טכניקות של עיסוי ולחיצה³³⁰. טכניקת עיסוי מהירה בעזרת האצבעות באזור מסויים, או בנקודות אקופונקטורה. טכניקה זו שימושית בעיקר לילדים; שיאטסו³³¹, שהיא טכניקת לחיצות ועיסוי בנקודות האקופונקטורה. הרפואה הסינית משתמשת גם בצמחי מרפא ובייעוץ תזונתי.

כיום יש איגודים של העוסקים ברפואה סינית, וכן בתי ספר להוראת רפואה זו, הן בארה"ב והן באירופה, וכמובן גם במזרח בסין בהודו ובין ועוד.

רפואת צמחים³³² — השימוש בצמחי מרפא מוכר כבר ברפואה הסינית הקדומה וברפואה המצרית הקדומה, והם תיארו כ-700-1000 סוגי תרופות צמחיות ייחודיות. למעשה עד תחילת המאה העשרים למנין האומות היו אף מרבית התרופות בשימוש הרפואה הקונבנציונלית על בסיס צמחי.

יסודות השיטה: לכל מחלה יש תרופה בעולם הצומח, לתרופה מן הצומח אין כלל תופעות-לוואי, צמחי המרפא עוזרים לריפוי הגוף על ידי הספקת היסודות החיוניים לבריאות הגוף. לשימוש בצמחי מרפא משתמשים בצמחים שלימים, עלים,

גופנית ונפשית אחידה ושלימה המושפעת מכמה מערכות, כולל השפעות חיצוניות מהסביבה בה הוא נמצא. יסוד הטיפול המונע הוא תרגילים ותנועות אשר צריך ללמוד אותן. ביצוע התרגילים בשיטה זו מקנה לאדם גמישות ותיאום גופני ונפשי, מודעות גוברת לגוף ולתחושותיו, לימוד תבניות תנועה חדשות, נשימה מאורגנת, מיצוי הפוטנציאל האישי, ושיפור הדימוי העצמי. השיטה יעילה במיוחד לסובלים מבעיות שמקורן בעמוד השדרה.

רפואה הודית, הנקראת איורוודה³²⁷ וסידאוודה, שפירושה בשפה ההודית דעת החיים, או מדע לאריכות חיים. השיטות הללו מוכרות כבר מזה כ-5000 שנה.

השיטה מבוססת על שינוי באורח החיים, ועל שימוש בחומרים טבעיים מגוונים.

לאבחנה משתמשים בחמשת החושים ובבדיקת הדופק.

רפואה סינית, או אוריינטלית — השיטה מבוססת על מספר עקרונות: קיימת מערכת גומלין בין הטבע לבין האדם; הגוף והנפש משפיעים זה על זה, ואין הפרדה ביניהם; שמירה על איזון במערכות הגוף והנפש היא הנוסחה לשמירת הבריאות; עדיף למנוע מחלה מאשר לרפא אותה.

קיימות מספר שיטות טיפול ברפואה

[327] Ayurveda. [328] ראה אקופונקטורה. [329] Tai-Chi or Chi-Gong. [330] Tui-Na. [331] Shiatsu. [332] herbal medicine; phytotherapy.

אשר במצב של בריאות תקינה זורמים ללא הפרעה. במצבי מחלה ישנה 'חסימה' לזרימה בתעלה הקשורה לאיבר או ל'אזור' הנגוע. כף הרגל מכילה נציגות של כל אזורי הגוף, וקיימת מפה של האזורים הללו בכף הרגל. שיטת הטיפול מבוססת על לחיצות בנקודות מתאימות בכף הרגל, כדי לאבחן מחלות באזורי גוף שונים, וכדי לטפל במחלות אלו. האיבחון והטיפול נעשים אך ורק על ידי עיסוי כפות הרגלים. השיטה יעילה בעיקר לטיפול בכאבים באיברים שונים.

השימוש ברפואה משלימה/חלופית – בשנים האחרונות יש עליה ניכרת ומתמדת בשיעור החולים הפונים לעזרת הרפואה המשלימה/חלופית בכל מדינות המערב, אם כי יש הבדל בין המדינות ביחס לסוג הרפואה המשלימה. יש הפונים לרפואה חלופית, היינו עוזבים לחלוטין את הרפואה הרגילה, ויש הפונים לרפואה משלימה, היינו מוסיפים על הרפואה הרגילה גם שיטות בלתי-רגילות.³³⁴

מרבית הסיבות לפניה לרפואה משלימה הן בעיות כרוניות, מטרידות אך לא מסוכנות, כגון כאבי גב, כאבי ראש, חרדה וכד'.³³⁵ אכן, יש לא מעט חולים עם מחלות ממאירות, ואף מחלות סופניות, אשר פונים לרפואה משלימה/חלופית.³³⁶ הפונים הם אנשים מכל שכבות הציבור,

עשבים, גבעולים, פרחים, קליפות עץ, שורשים, פירות, זרעים, וגרעינים. לוקטים אותם בעונה שבה נמצא החומר המרפא בצמח בריכוז מירבי, מייבשים את הצמח, טוחנים אותו, וממצים אותו בשיטות מיצוי שונות. השימוש בשיקוי הצמחי יכול להיות בשתיה, ברחיצה או במריחה. שיטה זו נחשבת לשכיחה ביותר מבין שיטות הרפואה המשלימה.³³³

אחת מהשיטות של רפואת צמחים היא שיטת פרחי באך, על שם אדוארד באך, שהיה רופא אנגלי בתחילת המאה הנוכחית. הטיפול מבוסס על שימוש בתמציות פרחים שונים, המותאמים לטיפוסים שונים של בני אדם, ולמצבי רוח ותיפקודים מנטליים מתאימים.

רפלקסולוגיה – שיטה עתיקה-יומין, מוכרת בסין יותר מ-5000 שנה, ואשר נהגה בצורות שונות בתרבויות עתיקות במצרים, בדרום אמריקה, ובארצות מזרח אסיה אחרות. בשנים האחרונות חדרה השיטה גם למערב.

יסודות השיטה: בגוף קיימות 10 'תעלות', אשר מתחילות או מסתיימות בראש, ונמשכות עד כפות הרגלים. הגוף מתחלק ל'אזורים', כאשר כל 'אזור' וכל איבר ב'אזור' קשורים לתעלה מסויימת. בתעלות אלו זורם 'כוח החיים'/'אנרגיה',

Munro RE, *Lancet* 2:542, 1986; Thomas KJ, et al, *BMJ* 302:207, 1991; Eisenberg DM, et al, *N Engl J Med* 328:246, 1993 [336] ראה Herbert V, *Cancer* 58:1930, 1986; — Cassileth BR, *Cancer Invest* 4:591, 1986; Hauser SP, *Curr Opin Oncol* 5:646, 1993

[333] ראה — Angell M and Kassirer JP, *N Engl J Med* 339:839, 1998 [334] ראה, Thomas KJ, et al, *BMJ* 302:207, 1991; Druss BG and Rosenheck RA, *JAMA* 282:651, 1999; Eisenberg DM, et al, *JAMA* 280:1569, 1998 [335] Fulder SJ and

כולל בעלי השכלה גבוהה ומעמד חברתי רפואה חלופית³⁴⁴. גבוה.

סיבות לפניה לרפואה משלימה/חלופית

— ניתן למנות סיבות אחדות לעליה בשימוש ברפואה משלימה:

הרפואה ה'רגילה' השיגה הישגים רבים בהארכת תוחלת החיים, אך לא הביאה לשיפור מספיק באיכות החיים; יש כיום עליה ניכרת בשכיחות מחלות כרוניות, ניווניות, וקטלניות ללא מענה מספיק לטיפול בהם מצד הרפואה ה'רגילה'; מדעני הרפואה ה'רגילה' הבטיחו בשם המדע גדולות ונצורות, אך הרפואה המערבית לא עמדה בכל הציפיות ממנה; יש הרבה תופעות לוואי לטיפולים ה'רגילים'.

כל אלו גרמו לאכזבת הציבור מיכולת הרפואה הקונבנציונלית, ולנהירה לשיטות רפואה חלופיות, מתוך תקווה ששם תימצא הגאולה, ומתוך ידיעה שלפחות אין סיכונים וסיכוכים לטיפולים המשלימים/חלופיים.

הרפואה ה'רגילה' הפכה להיות מדעית יותר, רבת התמחויות ותת-התמחויות, ביורוקרטית, קושרת קשר לקוי בין החולה לרופא, ומנוכרת יותר לחולה. מומחיות-היתר ומדעיות-היתר גרמו לריחוק בין הרופא המטפל לבין החולה המטופל, ולירידה בשביעות הרצון

בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 השתמשו למעלה משליש מתושבי ארה"ב בשיטות רפואה משלימה/חלופית, וכ-425 מיליון אמריקאים ביקרו בשנת 1990 במרפאות של רופאים העוסקים ברפואה משלימה/חלופית³³⁷, ובשנת 1997 עלה שיעור המשתמשים ברפואה חלופית/משלימה ל-42.1%, ומספר הביקורים עלה ל-629 מיליון³³⁸. באירופה משתמשים בצורה כזו או אחרת של רפואה משלימה כ-25-50% מכלל האוכלוסיה³³⁹, ובאוסטרליה — כ-50%³⁴⁰. המצב בישראל איננו ברור. לפי סקר טלפוני אחד פנו לרפואה משלימה בשנת 1993 כ-22% מהמבוגרים, ולעומת זאת לפי סקר אחר משנת 1995 פנו לרפואה משלימה רק 6% מכלל אוכלוסית הערים בני 45-75³⁴¹. בשנת 2000 הגיע שיעור המשתמשים ברפואה חלופית/משלימה בישראל ל-10%, רובם השתמשו בהומיאופתיה, אקופונקטורה וכירופרקטיקה³⁴². בסקר בין רופאי משפחה בישראל נמצא כי 17% מהם למדו רשמית לפחות שיטה משלימה אחת, 54% סברו שיכולה להיות לרפואה משלימה חשיבות קלינית, ו-42% מהם הפנו חולים לרפואה משלימה³⁴³. קיימת הערכה כי בשנת 2003 עסקו בישראל כ-8800 אנשים בכ-20 צורות שונות של

1996. [341] ברנשטיין י, ואח', הרפואה קל: 83, 1996; קאפמן מ, ואח', הרפואה קלא: 46, 1996. Shmueli A and Shuval J, *IMAJ* 6:3, [342] Shachter L, et al, *Arch Fam* [343] 2004. Oberbaum M, et [344] *Med* 2:1268, 1993

Eisenberg DM, et al, *N Engl J Med* [337] Eisenberg DM, et al, [338] 328:246, 1993 Fisher P and [339] *JAMA* 280:1569, 1998. Ward A, *BMJ* 309:107, 1994. MacLennan AH, et al, *Lancet* 347:569, [340]

היבטים שונים של הרפואה המשלימה³⁴⁷.

לעומתם יש רופאים ומדעני בריאות 'רגילים' הסבורים שאכן יש הוכחות מספיקות ליעילות הרפואה המשלימה, והם עצמם לומדים ומתמחים ברפואה זו, ומטפלים בחולים מתאימים גם בשיטות כאלו.

אכן, רוב הרופאים ומדעני הבריאות 'הרגילים' אמנם אינם משוכנעים ביעילות האמיתית של הרפואה המשלימה, אך אינם דוחים אותה באופן חד-משמעי. לדעתם אם לא יועיל לא יזיק, ומאחר ואין לנו הוכחות חד-משמעיות שאין כל ממש ברפואה החלופית מחד גיסא, ויש הוכחות שאין ברפואה זו משום נזק לחולים מאידך גיסא, אין מקום למנוע אותה. זאת בתנאי שאין החולה מפסיק את הטיפול הקונבנציונלי כל עוד יש סבירות שטיפול זה יעיל, וכל עוד הוא ממשך להיות במעקב רפואי קונבנציונלי למנוע החמרה או סיבוכים במחלתו. טיפול משלים יכול להתאים לחולים במחלות חולפות או בלתי-מקתדמות, הגורמות אי-נוחות, ואשר טיפולים קונבנציונליים לא הביאו להקלה מספקת; לחולים במחלות קשות, אשר קיבלו את כל הטיפולים הקונבנציונליים המקובלים ללא הטבה, ואשר ממשיכים להיות במעקב קונבנציונלי; טיפולים

ובאימון שהציבור רוחש לרופאים. לעומת זאת, אחד היסודות החשובים ברפואה המשלימה/החלופית היא ההקשבה לחולה והשיחה עמו. דבר זה קוסם להרבה חולים, שיש להם מגע בלתי אמצעי, ממושך, אוהד ואנושי, ויש שיתוף פעולה מלא בין ההומיאופת לחולה בלקיחת האחריות על הטיפול במחלתו, ובמניעת מחלות בעתיד³⁴⁵.

ישנה עליה במודעות הציבור לזכות החולה לפנות לשיטות טיפול שונות לו.

חלו שינויים חברתיים-תרבותיים, הוראים בדרכים 'טבעיות' עדיפות על טכנולוגיות ותרופות 'בלתי-טבעיות', וישנה נטיה גוברת והולכת לאמץ דרכי חיים והתנהגויות טבעיות ובריאות. בתחום זה גדולה הרפואה המשלימה/חלופית יותר מהרפואה הרגילה³⁴⁶.

גישת רופאים קונבנציונליים — יש רופאים ומדעני בריאות 'רגילים' המתנגדים באופן מוחלט וחד-משמעי לרפואה משלימה/חלופית, שכן לדעתם אין זו אלא אחיזת עינים, היא חסרת כל ביסוס מדעי-מחקרי, ובעצם היא מהווה הונאה למטופלים. ואמנם אחת הבעיות המרכזיות באמינות השיטות המשלימות מצד הממסד הרפואי הרגיל היא היעדר מחקרים מבוססים המאשרים או שוללים

8:356, 1995; Bentwich T and Bentwich Z, *Isr J Med Sci* 33:821, 1997 [347] ראה Adams KE, et al, *Ann Intern Med* 137:660, 2002; Shekelle PG, et al, *Ann Intern Med* 142:1042, 2005; Grossman E, *IMAJ* 7:602, 2005; Glick S,

Aldridge D, *J [345] al, IMAJ* 7:607, 2005 [346] וראה עוד על סיבות שונות לנהירת חולים לרפואה אלטרנטיבית — Beaven DW, *NZ Med J* 102:416, 1989; Fulder SJ and Munro RE, *Lancet* 2:542, 1985; Ernst E, et al, *Perfusion*

הקיימים; יש לשנות את החוק בישראל כך שיגדיר תחומי עיסוק שרק רופא מוסמך רשאי לעסוק בו, וזה כולל כל פעולה שיש בה סיכון כמו פעולה פולשנית, שימוש באמצעי איבחון מעבדתיים, קביעת אבחנה רפואית, רישום תרופות החייבות במרשם, אישורי מחלות או נכות, וטיפול בחולי נפש. במצבים אחרים יהא היתר לטפל גם בדרכים משלימות. טיפול משלים בקטינים מתחת לגיל 14 שנה יהא רק בהסכמת הורים או אפוטרופוס, ואחרי בדיקה של רופא מוסמך; לאור אי האחידות של המקצועות השונים ברפואה המשלימה, והיעדר בסיס מדעי אמין, אין להטיל על משרד הבריאות להכיר בעיסוק במקצועות אלו, ולפקח על רישויים; העוסקים במקצועות אלו צריכים להתארגן באיגודים משלהם, לקבוע דרכי הכשרה ולימוד, לקבוע אמות-מידה טיפוליות, לקבוע דרכי בקרת איכות וביקורת מקצועית, ולקבוע כללי אתיקה מקצועית; אין להפלות בין ענפי הרפואה המשלימה השונים; יש להתיר ייבוא תרופות הומיאופתיות, כי לא הוכח שהן מזיקות, כפוף לתנאים הבאים: הן רשומות במהדורה האחרונה של הפרמקופיאה ההומיאופתית באירופה או בארה"ב, הן מסומנות במפורש כתרופה

משלימים שבכירורג אינם גורמים לנזק³⁴⁸. יתר על כן, מערכות הבריאות הקונבנציונליות בעולם המערבי הגיעו למסקנה שיש להתחשב בכוחות השוק ולא להילחם בהם³⁴⁹.

גישות מחקריות קונבנציונליות – השאלה אם יש מקום לרפואה המשלימה/חלופית בעולם המערבי, המודרני, נבחנה על ידי מספר וועדות מקצועיות בכמה מדינות: הולנד³⁵⁰, מועצת אירופה³⁵¹, ובריטניה³⁵². בארה"ב הקים הקונגרס בשנת 1992 משרד מיוחד לבחינת הרפואה החלופית במסגרת המכונים הלאומיים לבריאות³⁵³.

בישראל, בשנת 1988, מינתה שרת הבריאות וועדה ממלכתית מיוחדת לבחינת נושא הרפואה הטבעונית. תפקידה של הוועדה היה לבחון את הנושא על כל היבטיו והשלכותיו, ובכלל זה שיטות הריפוי הטבעי למיניהן³⁵⁴. דו"ח הוועדה פורסם בשנת 1991, והמלצותיה היו כדלקמן:

המושג 'רפואה משלימה'³⁵⁵ הוא הביטוי הנכון ביותר מתוך שלל המושגים

Treatment of Illness, Council of Europe, Strasbourg, 1984. [352] British Medical Association, *Alternative Therapy*, London, 1986. [353] National Institutes of Health = [354] NIH. [354] יו"ר הוועדה היה פרופ' מנחם אלון, המשנה לנשיא בית המשפט העליון דאז. הוועדה קיימה 22 ישיבות, ומדן 8 ישיבות היו פתוחות לקהל הרחב. הוועדה זימנה 19 עדים מומחים, ובחנה חומר תיעודי רב, שהוגש לה ביחס לשיטות הרפואה המשלימה בעולם. [355] complementary medicine

JMAJ 7:604, 2005 וראה על הבעיות המתודולוגיות במחקר שיטות רפואה משלימה במאמר – Ernst E, et al, *Isr J Med Sci* – Sobel R, *Public Health* [348] 33:808, 1997 Kaptchuk [349] *Health Rev* 27:247, 1999 TJ and Eisenberg DM, *Ann Intern Med* [350] 135:189, 2001 Legislation [351] in the Netherland, 1981 and Administrative Regulations on the Use by Licensed Health Service Personnel of Non-Conventional Methods of Diagnosis and

הכרה מצד משרד הבריאות בתכשירים ובתרופות 'משלימות', והבאתם מחוץ-לארץ היא בבחינת הברחה בלתי חוקית.

בישראל הוקמה המחלקה הראשונה לרפואה משלימה/חלופית בבית חולים אסף הרופא בשנת 1991, ומאז יש חדירה של שיטות אלטרנטיביות למרכזים רפואיים רבים בארץ.

שיקולים הלכתיים

גישה עקרונית לשיטות רפואה משלימה – יש מי שכתב, שאין הן בבחינת רפואה בדוקה ומנוסה, והן אמונת הבל, ויכולים תרופות אלו להביא לידי התכחשות לסדר העולם שסידר הקב"ה, ולכן אסור להשתמש בהן³⁵⁷; יש מי שהסתפק אם להחשיב תרופות אלו כבדוקות, או שאסור להזניח את הרפואה המקובלת³⁵⁸; אך רוב פוסקי זמננו כתבו, שמותר להשתמש בהן, ואין השימוש בהן מנוגד לרצון ה'; ואם התברר על פי הניסיון שהן מועילות לרפאות מחלה, מותר להשתמש בהן גם כשיש חשש של תערובת מחלקי בעלי חיים האסורים באכילה, וגם כשיש חשש של סתם יינם בתערובת, ואפילו לחולה שאין בו סכנה³⁵⁹.

יום הכיפורים – יש מי שכתב, שאם

הומיאופתית, הן מסומנות עם התוספת "משרד הבריאות מאשר כי התרופה איננה רעילה, אולם אין הוכחות ליעילותה"; מי שאינו רופא מורשה שגרם לנזק למטופל צפוי לעונש על עבירה של שרלטנות הגורמת לנזק לבריאות.

ההכרה במדיניות שונות – יש מדינות שהכירו רשמית ברפואה המשלימה/חלופית, כולל לצורך ביטוח בריאות ממלכתי, ויש מדינות שמאפשרות שימוש ברפואה משלימה/חלופית אפילו במסגרות רשמיות של מירפאות ובתי חולים קונבנציונליים.

במדינות שונות יש דרגות שונות של הכרה מקצועית בעוסקים בתחומים השונים של רפואה משלימה, וכן רישום של תרופות 'משלימות' בנפרד מתרופות קונבנציונליות.

במדינות אירופאיות שונות (כגון אנגליה, הולנד, צרפת) יש לרופאים חופש פעולה מלא לעסוק ברפואה הומיאופתית, מתוך הנחה שאין בתכשירים הומיאופתיות כדי להזיק³⁵⁶.

בישראל אין מעמד חוקי למרפאים שאינם רופאים העוסקים ברפואה משלימה, ואין גם כל פיקוח עליהם, על הכשרתם ועל דרכי טיפוליהם. כמו כן אין

סח; שו"ת שבט הלוי ח"ה סי' נה; הרב נ. גשטטנר, כרם שלמה, טבת תשמ"ה, עמ' כד; שו"ת בצל החכמה ח"ה סי' לט-מ; הרב ג.א. רבינוביץ, הלכה ורפואה, שם; הרב ח.ד. הלוי, שנה בשנה, תשמ"ג, עמ' 162, ובספרו עשה לך רב ח"ה סי' יג. וראה עוד בע' כשרות הע' 243

[356] Fulder S, *The Handbook of Complementary Medicine*, Oxford University Press, 2nd ed, 1988. [357] הגר"מ פיינשטיין, המאור, גליון רעב, תשמ"ג, עמ' 34. [358] הרב נ.א. רבינוביץ, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' רמח ואילך. [359] שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי'

רופא מוסמך ברפואה 'הרגילה' מביע דעתו שחולה יכול לצום ביום-כיפור, ורופא טבעוני אומר שאסור לו לצום, אם יש לרופא הטבעוני רישוי לעסוק במקצועו מטעם המדינה, יש להתחשב בדעתו, ולהקל במקום פיקוח נפש; ואם אין לו רשות לעסוק ברפואה, אין לסמוך עליו³⁶⁰.

רפואה משלימה מול רגילה — יש מי שכתב, שאסור להחליף רפואה בדוקה ומאומתת בנסיון, ברפואה שאין בה הגיון מדעי, ושלא התאמתה בנסיון; אבל אם רוצה להוסיף על רפואה בדוקה גם רפואה משלימה, אף שלא אומתה בנסיון, ואף שאין לה הגיון מדעי, הרי זה מותר, אם לדעת הרופאים רפואה זו לא תזיק³⁶¹.

מצבים שרפואה משלימה מותרת —
יש מי שכתב, שאם הרופא המוסמך ברפואה 'הרגילה' אינו מוצא סיכון בהיזדקקות לרפואה משלימה/חלופית, וכגון שהאבחנה ידועה, והטיפול המשלים איננו נחשב כמזיק, מותר להיזדקק לטיפול כזה; כמו כן מותר להיזדקק לרפואה משלימה/חלופית לטיפול בכאבים, למרות המלצות רופא רגיל לשימוש בתרופות רגילות נגד כאבים. לעומת זאת, אם יש חשש סכנה בשימוש בטיפולים של הרפואה המשלימה/חלופית, בין אם עצם הטיפול עלול להזיק, ובין אם הדרישה של הרפואה המשלימה/חלופית היא שלא להשתמש בתרופות רגילות (כגון להימנע מחיסונים או מאנטיביוטיקה), ובין אם

הדרישה היא להימנע מכירור מעבדתי לצורך אבחנה מדויקת, בכל אלו אסור³⁶².

רשלנות ברפואה משלימה — גם במצבים שאין בהם איסור להיזדקק לרפואה משלימה, אם נגרם נזק למטופל, אין למטפל ברפואה המשלימה/חלופית הגנה הלכתית של 'תיקון העולם'³⁶³, והוא חייב בנזיקין, כי כיום רוב העוסקים ברפואה סבורים שאין הדרך המשלימה/חלופית הגיונית מבחינה מדעית, ובענייני נזיקין הולכים לפי דעת הרוב. אם יתברר בעתיד שהרפואה המשלימה היא יעילה, ישתנה הדין הזה. כמו כן אם אין רישוי של משרד הבריאות לסוג מסויים של רפואה משלימה/חלופית, אין להיזדקק לה, אף אם במקום אחר יש הרשאה לאותה שיטה³⁶⁴.

נידה — יש מי שכתב, שאשה שעברה טיפול ברפלקסולוגיה או טיפולים דומים, עלולה לראות דם, ולכן היא חייבת בבדיקה אחר הטיפול באותו יום בכל פעם שעושה טיפול כזה³⁶⁵.

כשרות — בשאלת הכשרות של תרופות הומיאופטיות ראה ערך כשרות.

היבטים משפטיים

יש מי שכתב, שאדם שאין לו תואר מוסמך ברפואה, אסור לו לכנות עצמו 'רופא' הומיאופט; ואם הוא בעל תואר

חוב' אסיא מה-מו, תשמ"ט, עמ' 69 ואילך. [363] ראה ע' רשלנות רפואית. [364] הרב ש. אבינר, שם. [365] שו"ת שבט הלוי ח"י סי' קלח אות ב, וסי' קלט.

ואילך. [360] שבת שבתון, סקט"ו. [361] הרב ג.א. רבינוביץ, הלכה ורפואה, ג, תשמ"ג, עמ' קטו ואילך; הרב ש. אבינר, חוב' אסיא, עה-עו, תשס"ה, עמ' 50 ואילך. [362] הרב ש. אבינר,

באופן עקרוני אדם אחראי לתוצאות התנהגותו אם הוא הפר את חובת הזהירות שלא להזיק לזולת או לרכושו, כאשר חלה עליו חובת זהירות כזו, ובתנאי שמדובר במצב אשר בני אדם היו חוזים באופן רגיל שהוא עלול לגרום נזק; אבל אם מרבית בני האדם לא היו חוזים מראש את ההתנהגות המסויימת כעלולה לגרום לנזק, ייראה הנזק כתקלה, ואין עליו אחריות.

בהלכה מצינו שלוש דרגות של הורגים בלא כוונת הריגה: ההורג בשגגה והעלמה גמורה, דינו שיגלה לערי המקלט; ההורג בשגגה הקרובה לאונס, כגון שאירע במיתת הנהרג מאורע פלא בניגוד לרוב המאורעות, דינו שפטור מן הגלות, וגואל הדם שהרגו נהרג עליו; ההורג בשגגה הקרובה לזדון, שיש בדבר כעין פשיעה, שהיה לו להיזהר ולא נזהר, דינו שאין הגלות מכפרת עליו, ואין ערי המקלט קולטות אותו, ואם מצאו גואל הדם בכל מקום והרגו, אינו נהרג עליו.¹

רשלנות רפואית² הוא מושג מודרני שאיננו מוכר ככזה בהלכה. המקבילה ההלכתית למושג זה הוא פשיעה.

מבחינה משפטית מוגדרת רשלנות כמעשה שאדם סביר ונבון לא היה עושה אותו באותן הנסיבות, או הימנעות ממעשה שאדם סביר ונבון היה עושה אותו באותן נסיבות, או שבמשלח יד פלוני

מוסמך ברפואה, אסור לו להשתמש בכינוי רופא 'הומיאופת'. כמו כן אסור לאדם שאיננו רופא מוסמך לעסוק בהומיאופתיה, כי זו דרך ריפוי, והיא מצריכה רופא מורשה. אכן, רופא מורשה רשאי לעסוק בהומיאופתיה, וכן רשאי רופא מורשה להפנות לטיפול הומיאופתי אצל אדם שאינו רופא מורשה עם הנחיות ברורות לטיפול, כפי שהדבר נעשה ביחס למקצועות פארא-רפואיים אחרים³⁶⁶.

על פי אותה דעה יש גם איסור לייצר ולספק תרופות הומיאופתיות, שכן הן אינן רשומות בפנקס התרופות המאושר על ידי משרד הבריאות³⁶⁷.

רצח מתוך רחמים – ראה ערך נוטה למות

רשיון רפואי – ראה ערך רופא

רְשָׁלוֹנוֹת רְפוּאִית

א. הגדרת המושג

מצינו בהלכה מושגים אחדים המתייחסים לפעולות או למחדלים הגורמים נזק לזולת: אונס, שגגה, תקלה, טעות, זדון, פשיעה.

על אחריותם המקצועית של מטפלים ברפואה משלימה ראה מאמרו של י. דייוויס, ספר היובל, 2001, עמ' 117 ואילך.

[1] רמב"ם רוצח ו א-ד. [2] medical malpractice; medical negligence

[366] מ. צור, הרפואה, קכב:137, 1992. [367] מ. צור, שם. על המצב המשפטי בישראל בשלהי המאה ה-20 ביחס לחלק מהטיפולים המשלימים ראה בהרחבה במאמר של ד. גלאובר, רפואה ומשפט, ספר היובל, 2001, עמ' 58 ואילך;